

•

NÎQAŞËN FELSEFEYË 5.

Abdusamet Yîgît

Weşanên

.
. .
. .
. .

Nîqaşên felsefeyê 5.
@Abdusamet yigit
Weşanên felsefeyê
2012-Almanya-Berlin

.
ISBN 958-3-940891-00-9

Pêşgotin:

Demên kevnera ên li asya wê dema ku mirov bi nerînek serrû jî li wê dinerê wê dibînê ku wê weke pêvajoyek dem dirêj û kûr wê xwediyê pêşketinek bê. Di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên demên kevnera ên asya mazin wê di aslê xwe de wê, di awayekê de wê weke pêvajoya dîyarker û kifşkar ji pêşveçûnên felsefeyî ên li herêmên din ên cihanê jî.

Li kurdistanê demên mesopotamîkî û pêvajoyên şaristani ên ku em ji demên sūmeran û heta demên piştirê ên dema mîtra-zerdeşt di awayekê de li wan dinerin wê dibînin ku wê çawa wê xwediyê rengekê pêşketinê e bi aqilê felsefeyê û hwd re bê. Di demên hûrî û mîtannîyan de wê herêmên weke babil, waşokanî û hwd wê weke deverna navendî ku wê li wan û li herêmên li dora wan wê, pirtûkxaneyên mazin wê werina pêşxistin bin. Wê gelek zanin wê di wan de wê berhev bibê. Î ro jî ji herêmên li dora waşokanî ên weke marî û hwd nivîsên bizmarî ku ew dihên kifşkirin û derxistin li holê wê di wê warê de wê têgihîştinek zêde kûr wê bixwe re wê bidina dîyarkirin. Her wusa wê, gelek nivîsên bizmarî ên li ser temenê matematikê, geometrîyê, têgînên astronomiyê û heta yên tendûrûstê ku wê di wan de wê were nivîsandin wê werina dîtin.

Wekî din wê di wê temenê de wê, demek ku wê di wê de wê pêvajoyên zanyarî wê pêşdikevin wê were dîtin. Di aslê xwe de wê, dema ku em wê pêvajoya zanyarî wê şîrove dikin wê di wê de wê çawa wê pêvajoyek were dîtin wê bi rehetî wê karibê were kifşkirin. Felsefe wê, di wê temenê de wê li ser fahmkirinên kirinên bi baş û nebaşîyê û hwd re wê, têgînên bi darazî ên weke yên rewîstê û hwd wê pêşbixin. Wekî din wê mirov çî dikê û çawa dikê û dihê çî wateyê wê bi wê re wê, weke aliyna din ên ku wê bi wê re wê werina kifşkirin jî wê bi wê re wê werê dîtin.

Di aslê xwe de wê, şîroveyên felsefeyî wê di temenekê de wê felsefeya hiş wê bi xwe re wê derxina li pêş. Di wê temenê de wê, têgînên felsefeyî ku wê di bin reng û navê olî û hwd d eji wê di wan de wê were ser ziman wê di temenekê fahmkirinê û ankû çêkirina temenê wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin.

Têgînên olî û felsefeyî ên weke Zerdeştî, janinist, hinduist, taoist, budist û hwd ku wê pêşketin wê çend ji wan rengên pêşketinabi hiş ên bi ekolî ku wê pêşkevin û wê xwe di dem û çerçoveya civakîyê demê de wê xwe bigihênina sazûmanek hişmendî jî.

Di nava pêvajoyên pêşketina giştîya asyayi de wê felsefe wê, di wê temenê de wê, weke dîmenekê wê yê pêşketinê ê pirr zêde pêşketî wê xwe bide dîyarkirin. Ji rengên ol û felsefî ên weke jainismê, budism û hinduismê wê pêşketinên ku wê bibin wê, piştî li dûv wan wê rengên olên weke yên cihûtiyê û hwd jî wê weke regekî ê felsefeyî wê xwe bi wan rengên pêşveçûnên herêmê û hwd re wê, di wê çerçoveyê de wê bide pêşxistin û dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, kifşkirina demên kevnera ên asya mazin wê di wê temenê de wê weke deryayekê tiştî pêvajoyên pêşketinê ên hiş wê xwe di wê temenê de wê di regekê de wê bide dîyarkirin û wê bi wê re wê bide hanîn li ser ziman bê.

Di zane min de wê dema ku mirov li ser çent rengên têgînî ên olî û hwd re û ankû bi dîmenekê bi wê rengê nêz dibê û wê fahmbikê wê mirov nikaribê ji wê bigihijê fahmkirinek mazin. Ji xwe kengî felsefe weke têgînekê hat redkirin wê tenê ol wê weke rêgezna li gorî wan ku wê bi awayekê zûwa wê were jînkirin wê bimênin bibê. Ji vê aliyê ve ku mirov binerê wê di awayekê din de jî wê, di aslê xwe de wê, pêvajoyên demên kevnera ên dawî ên li girêkê û hwd wê piştî wan pêşketina demên serdema navîn wê karibê hinekî têgînan li ser wê rengê fahmkirinê bi awayekê mirov dikarê werênê ser ziman.

Di wê xabatê de min xwest ku ez bi teybetî balê hinekî bikişênima li aliyê felsefeya demên kevnera ên asya mazin û hinekî jî li herêmê wê ku ew pêşdikeve. Ev qad wê weke qadaka ku ew bi serê xwe divê ku ew were kifşkirin û were fahmkirin ji gelek aliyan ve bi nerînek felsefeyî a xwezayî.

Abdusamet yigit

Destpêk: nîqaşên felsefeyê 5.

Dema ku mirov li pêvajoyên felsefeyê ên demên kevnera dinerê wê di reng û awayekê de wê bi xatek pêşketinê re wê xwe bide dîyarkirin. Xate pêşketinê a demêmn kevnera bi felsefeyê û ankû aqilê lêpîrsîner re wê di renekê de wê dîmenekê û temenekê hizirkirinê wê biafirênê. Li ser wê temenê re wê êdî wê pêvajoyên hizirkirinê wê xwe di renekê de wê bidina domandin. Dema kevnera û aqilê felsefeyê ê demê wê, tiştê bi xwe re wê bide çêkiirn. Wê demên berî xwe ên berî felsefeyê wê di renekê de wê dawî li wan wê werênê ser ziman. Di nava hizirkirinê de wê têgînên weke yên rasyonalmê, mantiqê, realismê wê bicih bibin û wê di wê temenê de wê li gorî wan wê êdî wê were hizirkirin.

Di wê çerçoveyê de wê dema ku wê ev gotin wê werina ser ziman wê di serî de wê, wateyek wan a ku mirov di serî de bi wan werênê ser ziman wê hebê. Di wateya gotinên weke rasyonalmê, mantiqê û realismê û hwd jî wê di wê temenê de wê di renekê de wê li gorî 'rastîya jîyanê' û ankû 'rastîya hebûnê' wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê nîqaşên bi felsefeyî ên li ser temenê levkirina hizir û tiştê, hebûn û hişmendîya wê, bûjen û zanîna wê û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê derkeve li pêş.

Di wê temenê de wê levkirina rasyonali wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di nava felsefeya demên kevnera pêşketina rêgezên mantiqê û bi wê re hizirkirinên bi wê re wê hinekî jî wê ji aliyekê din ve jî wê bandûra wê di hizirkirinên me de wê xwe bide dîyarkirin. Ew jî wê di wê temenê de wê li ser temen û esasê ku wê di temenekê levker de wê, bi wê were lê hizirkirin bê. Di wê temenê de wê, di nava pêvajoyên felsefeyên felsefeyên xwezayî ên destpêka demên kevnera de wê, bi hebûna heyî û levkirinîya wê re wê were lê hizirkirin. Lê piştî ku wê têrzanînek wê pêşkeve wê êdî wê di wê temenê de wê ew levkirin wê li ser temenekê hizirî, têgînî û ankû teorikî ê felsefeyî û hwd re wê di wê temenê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Di warê hizirkirinên bi mantiqê re wê di wê temenê de wê di regekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di aslê xwe de wê mijare felsefeyê wê di wê temenê de wê di regekê de wê mirov dikarê wê di awayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê wê di wê temenê de wê mantiq wê di temenê pêşketina aqilê teorikî û razber de wê, di nava xwe de wê bi levkirina wê re ku wê bibê re wê, di wê temenê de wê bibê.

Ji wê aliyê ve wê teorizebûyîna bi aqil re ku wê bibê wê bi xwe re wê di warê hizirkirinê de wê li ser wê temenê û awayê re wê êdî wê reng û encamên din ên hizirkirinê wê bi zanîn û aqil re wê bi wê re wê werênê holê. Encamên pêşî wê di wê temenê de wê, çerçoveyek hizirkirinê ku wê were hizirkirinê wê di wê temenê de wê çawa wê, bi wê re wê di regekê de wê di levkirinê de wê bi wê re wê were hizirkirin û ew wê bi wê were hanîn ser ziman bê. Wê bi wê re wê levkiriin wê weke dîyardeyek giring ku wê di wê temenê de wê dema ku wê, bi mantiqê wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê weke ku wê bi wê re wê bê gihîştin li awayê fizîkî, bûjenî û hebûnî ku ew ji wê bi mihtemeli were lê hizirkirin re wê were dîtin. Di wê warê de wê felsefe wê di regekê de wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di demên kevnera de wê dema ku wê aristo wê mantiqê xwe de wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê bi hizirkirinên wî li ser têgîna darêjkê re ku wê bi wê re wê bikê wê di wê temenê de wê ji aliyekê din ve wê temenekê hizirkirinê wê biafirênê. Darêjk wê ji aliyê felsefe û bi mantiqî hizirkirinê ve wê derkkirina wê ya ku ew dihê hizirkirin wê bi dîmenekekê hişmendî re wê çawa wê di regekê de wê temenekê hizirkirinê wê bi wê rewê biafirênê wê li wê bihizirê û wê bide hanîn li ser ziman. Di wê temen de wê, darêjk wê levkirinîya wê ya bi hebûnî ku wê di nava zanîna felsefeyê de wê bê kifşkirin wê temenekê hizirkirinê wê bi wê re wê biafirênê. Darêjk wê hişê wê yê darêjkî ku wê bibê wê ji wê biriqîna wê hişê darêjkê di awayekê gihîştina biriqîna ji wê biriqînê li ser wê re wê, bi wê temenê re wê êdî wê bibê. Ev jî wê bi xwe re wê ji aliyê hebûna mejiyê mirov û hizirkirinên me re wê di regekê de wê temenekê hizirkirinê ê bi xiyalkirinê û hwd re ku wê bibê wê bi wê re wê bigihijê li temenekê û wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê bidest fahmkirina xwe re wê bikê. Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê biriqîna biriqînê wê, di wê temenê de wê li ser temenekê aqilê razber ê felsefeyê û hwd re wê di dewama wê de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Di mijare felsefeyê de wê di wê temenê de wê dema ku wê were lê hizirkirin wê li ser wê têtîna biriqîna ji wê biriqînê re wê asoyek bi zêhnê wê bi wê re wê dema ku wê bi mirov re wê bibê wê bi wê re wê mirov wê temenê hizirkirina li ser temenekê levker û bi wê re di çerçoveyek afrîner a darêjkî û hwd re wê, di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê bihizirê. Mantiqî wê dema ku wê bi levkirina xosletên tiştê re wê bihizirê wê di wê temenê de wê aliyekê din ê hizirkirinê wê bi xwe re wê bide hanîn li ser ziman. Ew jî wê di wê temenê de wê li ser wê temenê wê bi têtîna realismî re wê bi wê çerçoveyê wê bihizirê. Di encama wê de wê ya ku wê bi zanînê û hwd wê derkeve li holê wê levkirinek hizirî a ku mirov wê di wê temenê de wê dikarê wê bi temenekê rasyonali wê bihizirê bê. Mantiqîya demên felsefeyê ên destpêkê wê li ser temenekê bi levkirinîyek ku em dikarin wê bi temen û çerçoveyek rasyonali wê fahmbikin bê. Lê piştê wê hin bi hin wê bi teorizebûyîn û hwd re wê di wê temenê de wê ji wê dûrkeve. Wê di wê temenê de wê rêgezên mantiqê ên aristo wê di wê temenê de wê li ser temenekê wê ji wê temenê rasyonali wê di rengê de wê hin bi hin wê dûrbikê.

Li vir wê ya ku wê bi têtîna rasyonaliyê re wê were fahmkirin wê jî bi gotinekê wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ew jî wê dema ku mirov wê di awayekê de wê bi bûjenê, fizîk û rewşên wê yê heyî û hwd re wê bihizirê wê di wê temenê de wê çawa wê di temenekê levkir de wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê di wê rengê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê di wê temenê de wê, dema ku wê bi têtîna mantiqê xwezayî wê were lê hizirkirin wê di wê rengê de wê, bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Lê dema ku ew li ser wê temenê xwezayê bi heman rengê hizirî û ji wê dûrket wê êdî wê weke ku wê were dîtin wê bigihijê temenekê metafizîkî û wê di wê çerçoveyê de wê bi xwe re û di xwe de wê bihizirkirinê û hwd re wê di rengê de wê bide dîyarkirin.

Dema ku wê li ser temenekê levkir hat hizirkirin û li wê temenê fizîkî û bûjenî ne hat lêgerîn û tenê wê dema ku wê li gorî wê çerçoveya hizirkirinê a 'mantiqî' ku ew hat li wê hizirkirin wê hingî rengê din ê ji jîyanê qût wê di wê temenê de wê bi wê re wê biafirê. Mantiqê ji jîyanê derketî û dûrketî wê di wê temenê de wê bi çêkirina çerçoveya xwe ya hizirkirinê û ankû di xwe de hizirkirinê û hwd re wê bi wê re wê di wê rengê de wê biafirê. Ya ku wê piştê wê di wê temenê de wê, temenê

hizirkirinên ku wê bibin wê biafirênê û wê di wê temenê de wê bê çêkirin wê di wê temenê bê.

Di demên kevnera de wê mantiq û felsefe wê dema ku wê di wê temenê de wê hin bi hin wê bibê û wê pêşkeve wê di dewama wê de wê ji aliyekê din ve jî wê bi wê rengê hizirkirinê wê, êdî wê were hizirkirin. Di xwe de wê bi wê levkirinîya ku ew bû wê, bi wê re wê bi awa û dîmenekê din ê levker re wê bixwezê ku ew bi wê re jîyanekê bihizirê û wê pêşbixê. Di wê temenê de wê dema ku wê ji wê mantiqê bi ber jîyanê ve çûyin bû wê di wê temenê de wê di renekê de wê êdî wê mantiq wê rasyonalitya xwe ya ku wê windakirî wê di renekê de wê bixwezê ku wê bi hizirkirinên li gorî mantiqî bi wê re wê werênê levkirinê wê bikê. Wê di wê temenê de wê dema ku wê bi têngnekê wê li gorî jîyan were hizirkirin û ku ew jîyan ji wê zêde û ankû kêmbê wê li gorî wê aliyê zêde qûsandin û birrîn û aliyê din bi zorekê ji hev vezilendin û weke hewldana dirêj û firehkirin û hwd wê di awayekê de wê, bê kirin. Di wê çerçoveyê de wê tê

Şewayê ku wê di demên destpêkê ên kevnera de wê were hildan li dest û yê ku wê di demên dawî ên kevnera de wê were hildan li dest wê bi awayekê ji hev cihê bê. Yê aliyê ên demên destpêkê wê, ji aliyê derveyî ve wê bi xwezayê û dîtbarîya wê re wê bidest hizirkirinê wê bikê bê. Aliyê din ê demên dawî jî wê bi encamên hizirkirinê wê di xwe de wê bidest hizirkirinê wê bikê. Wê li ser wê temenê de wê dema ku wê di xwe de wê bidest hizirkirinê kir wê li derve wê girtî bimênê û ankû wê di xwe de wê rêyên kûrkinê wê weke ku wê platon û piştî aristo wê bikin wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê di serî de wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Demên mantiqê ên piştre wê ya ku wê mohra xwe li wê bixê wê rengê di xwe de ê hizirkirinê yê îdeayî bê. Wê di wê temenê de wê di wê de wê bi kûrbûnê û hwd re wê, di renekê de wê were kirin û wê were lê hizirkirin.

Felsefeya îdealismê wê kes wê piştre wê biqasî platon wê baş newênê ser ziman. Rengên şîroveyên wî ku wî kirina wê di renekê de wê, di awayekê de wê, bi wê sazûmanê wê çawa wê bide dîyarkirin û herêkirin wê di wê temenê de wê li ser wê bisekinê. Lê di aslê xwe de wê, bi wê re wê mantiqê platon wê ya di temenê bandûrîya wê de wê ew bê ku wê zêdeyî wê, di xwe de wê di dîmenekê de wê weke li derve wê negirtî bê.

Yên piştre wê bi temenî wê li ser têngînên bawerî û hwd re wê weke ku mirov di demên serdema navîn de dibînê wê bibê û wê were girtin.

Di demên piştre ên felsefeyê ku wê pêşkevin wê li gorî wê mantiqê di xwe de li derve girtî ku wê êdî wê dîrok wê ji nûve bi hizirkirinên wê re wê bê hildan li dest wê, di wê temenê de wê, di wê temenê de wê bi wê re wê weke ku wê bê ghiştin li hizirkirin û fahmkirinê.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijara hizirkirinê wê, di wê temenê de wê, bi felsefeyê ku wê were demên serdema navîn wê êdî wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, li ser têngînên mantiqî ên di xwe de levker re wê bê hanîn li ser ziman.

Li ser wê temenê wê, dema ku wê li hizirkirinên bawerî ên demên aqil wê were lê hizirkirin wê di wê temenê de wê, di renekê de wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê felsefe wê, di wê temenê de wê, weke ku wê piştre wê ji gelek aliyan ve wê were ser ziman wê dînyayek békêmesî wê di hundirê meji de wê bi ideayan wê di wê rengê de wê were afirandin û wê li ser wê re wê ji ya derve qût wê di wê de wê were jîyankirin. Ev wê, di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giirng bê ku mirov di awayekê de wê di serî de wê bi wê li wê bihizirê bê.

Di wê temenê de wê dema ku em dîroka pêvajoyên hizirkirinê ên piştre di çerçoveya mantiqê di xwe de girtî wê werênina ser ziman wê dikarê wê li sê pêvajoyan beşbikê û wê werênê ser ziman. Pêvajoya pêşî a piştî demên kevnera ku wê bi encamên xiristiyanetê û hwd re wê bibin û wê hinekî wê felsefeyê wê di nava xwe de wê bi wê rengê wê werênê ser ziman wê bi wê re dikarê wê werênê ser ziman. Dema duyem jî wê ji demên sedsale 6'în û pê de ku wê li rojhilat wê, di renekê de wê pêşkeve û wê demek dirêj di nava serdema navîn de bi pêvajoyên pêşketinê wê bijî bê. Wê di wê temenê de wê, ev dem wê taqabûlî dema derketina islamê bixwe jî wê bikê. Islam wê di destpêka xwe de wê li gorî wê encamên ku ew bûna wê pêşkeve û wê derkeve li holê. Lê wê piştre wê ji wê dîrkeve û wê weke tênginek hegomonikî a bi armanca serdestiyê xwe dide pêşxistin wê bide dîyarkirin.

Pêvajoya sêyem jî em dikarin bi hin demên dawî ên serdema navîn û ronans û demên piştre ku wê werê lê hizirkirin û wê heta demên hemdem wê di pêvajoyek hizirkiirînê a weke jinûve bi kifşkirin û pêşxistinên felsefeyî re wê bibê wê dikarê wê di renekê de wê kifşbikê, şîrovebikê û wê werênê ser ziman.

Lê di nava wan deman de jî wê her dem wê li gorî xwe wê encamên wan ên ku wê bibin wê mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman wê hebin. Di serî de wê, dema ku em bahsa pêvajoyên felsefeyê bi wê re di dewama wê de bi demên serdema navîn re bikin wê di wê temenê de wê pêvajoya pêşî wê li rojhilat wê bi encamên wê re wê bi serê xwe û çerçoveya wê re wê mirov wê hilde li dest û wê werênê ser ziman bê. Aliyê din jî wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê rojava wê bi pêvajoyên wê yên bi encamên felsefeyê ku xiristiyani li ser wan re xwe şîrovedikê û dihênê ser ziman û bi wan xwe digihênê nerînek dînyayî wê di wê temenê de dikarê werênê ser ziman. Pêvajoyên felsefeyê wê, di awayekê de wê, li rojhilat ku wê bibin wê di serî de wê şûnpêyek wê ya zêde kûr wê bi demên berî îslamê û hwd re wê li herêmê wê hebin. Bandûra wan û kevneşopîyên wê yên hizirkirinê wê di rengekê de wê mirov dikarê bîrê ser ziman û bêjê ku wê di nava wan pêvajoyên wê yên pêşketinê de wê xwe bide dîyarkirin. Mînaq wê pêvajoyên mîtraismê, zerdeştîyê, û heta Manîtiyê û mezdekiyê û hwd wê pêvajoyên bi wan kevneşopîyên hizirkirinê ên kûrbûna wê hebin û wê ev wê di rengekê de wê bandûra xwe wê dema ku mirov ji kîjan aliyê ve bîrê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, li pêşveçûnên piştê wê di rengekê de wê bibê. Mînaq li kurdistanê kevneşopîya abgaariyan ku wê hebê wê bi şewayekê mîtrayî û hwd bê û wê piştê wê ji temen ve wê weke Manitiyê wê li mesilhiyê û pêvajoyên wê yên pêşketinê ên piştê wê bibin. Abgaari wê berî hatina Îsa wê hebin û wê heta wê dema derketina îsa wê kevneşopîyek wan bi demê re ku kûrbûyî wê biafirê li herêmê.

Weki din wê heta dem wê were demên derketina îslamê li rojhiolat wê, di wê temenê de wê li herêmên rojhilat û asya dîr wê pêvajoyên felsefeyî ên kûr û bi kevneşop wê bîrê û pêşkevin. Li ser wê temenê wê, pêvajoyên pêşketinê ên hizirkirinê ên demên serdama navîn wê xwe bidina dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, serdemna navîn wê dema ku em li herêmê pêvajoyên wê yên felsefeyê şîrovebikê wê di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê pîr dîmenî de wê pêşî li ser temenekê wê fahmbikê. Pêvajoyên pêşketina xate hizirkirinê a mesopotamikî ku wê hebê wê li ser wê temenê wê pêvajoyên hizirî û civakî wê hin bi hin wê têkildari hev wê pêşkevin û wê bi hev re wê şîroveyên ku wê bi wan wê werina pêşxistin wê bibin. Ji xwe dema ku wê bahsa demên serdama navîn wê were kirin wê weke dema destpêka pêşketina derketina civakan û hwd jî wê di rengekê de wê di wê çerçoveyê de wê were şîrovekirin.

Li girî wê jî wê di dewama wê de wê êdî wê pêvajoyên hizirkirinê wê xwe di renekê de wê bidina dîyarkirin. Di serdema navîn de wê, pêvajoyên hizirkirinê wê li rojhilat ku wê bi renekê wê pêşketinên li kurdistanê û herêmên li dora wê bi temenê wê yê felsefeyî û hizirkî wê temenê wê biafirênê wê were dîtin. Dema ku wê di serdema navîn de wê ekolên felsefeyî wê werina şîrovekirin wê di wê temenê de wê hinek pêvajoyên hizirkirinê wê di wê temenê de wê li ser temen û bingiha kurdistanî wê mirov karibê navê wan hilde wê hebin. Zerdeşt wê di wê temenê de wê hebê. Wekî din wê pêvajoyên wê yên pêşketinê û civakî û hwd wê bibin.

Li ser wê temenê wê dema ku em bahsa zerdeştîtiyê bikin wê bi dîn du dîmen û awayan de wê di serî de wê cihê bikê û wê werênê ser ziman. Dîmenê pêşî wê zerdeştîya olî bê. Wê di wê dîmenê de wê kevneşopîyek bawerkirinê ku wê li ser temenê bawerîyên herêmê ên kevn re wê bi kevneşopîkî ku wê di xwe de wê bigihênê li wateyê û sazûmanê wê bi wê re wê were dîtin. Aliyê din jî wê zerdeştîtiya felsefeyî bê. Wê di wê temenê de wê zerdeştîtiya felsefeyî wê di wê rengê de wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov dikaerê wê di wê temenê de wê bikirpênê û wê fahmbikê.

Zerdeştîtiya felsefeyî wê bandûra wê, zêdetirî wê bi dîmenê wê re wê li ser ya zerdeştîtiya olî re wê xwe bide dîyarkirin û wê were dîtin. Wê ew dîmenê wê zêdetirî wê di renekê de wê xwe bi wê re wê weke dîmenekê fahmkirinê wê bide dîyarkirin. Ya ku wê ya ku wê hertimî wê zerdeştîtiyê de wê di dîmen û rengê zerdeştîtiya felsefeyî de wê bide dîyarkirin û wê bi wê re wê felsefeya wê bê. Wê ev alî wê ji aliyekê ve wê hertimî wê temenekê aqılmeşandinê û hizirkirinê wê hem di temenê aliyê zerdeştîtiya felsefî de wê biafirênê û hem jî wê bi wê re wê bê temen ji zerdeştîtiya olî re jî. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê werênê ser ziman bê ku wê di dewama wê de wê minaq wê dema ku wê pêvajoyên pêşketina mezdekiyê mirov li herêmî werênê ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê, çawa wê li ser temenekê xwezayî wê bê hizirkirin wê were dîtin.

Di aslê xwe de bo ku em zerdeştîtiyê wê bahsa fahmbikin bi hemû aliyên wê re wê, di serî de wê çerçoveyek berfireh û pirralî a bi dahûriyên felsefeyî ên li ser wê re wê pêwîst bê ku ew were kirin dakû ew bi wê ji hev were derxistin. Li ser wê temenê ew wê çawa wê were fahmkirin êdî ew were fahmirin. Di warê felsefeyî de zerdeştî wê di wê temenê de wê mirov dikarê bi wê re wê, bêjê û werênê ser ziman ku wê, xwediyê

felsefeyek xwezayî bê. Di dîmenekê de wê, têgîna bandûr û bertekê wê di awayekê de wê bi wê re wê weke temenekê fahmkirinê wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirn. Di çerçoveya hizirkirinên wê yên gerdûnî de jî wê ev wê were dîtin.

Zerdeştîti wê weke ekolek felsefeyî a ku wê mirov divê ku wê ji gelek aliyan ve wê bingih û temenê pêşveçûn û pêşketinên herêmê ên rojhilat de wê hilde li dest bê. Wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê dema ku wê dem wê were demên dawî ên serdeman kevnera û wê destpêka demên serdema navîn wê bibê wê, di wê de wê, ev wê, pêşveçûnên wê, ji aliyekê ve wê temenekê giştî wê bi hizir û pêvajoyên wê yên pêşketinê ên derbaskirina re wê biafirênê.

Ber vê yekê wê dema ku em gihiştin demên serdema navîn li herêmê wê di wê temenê de wê, temenekê wê yê kevnera jî wê li ser wê temen bingihê wê hebê. Mirov nikarê wê tenê wê bêjê ku wê, tenê çavkaniya demên kevnera ên felsefeyê li girêk û ankû berbakra reş bûna bi wan bi tenê werênê ser ziman. Wê bandûra wan jî wê bibê. Lê wê li herêmê wê, di aslê xwe de wê, temen bingehêk zêde berfireh ku ew hebûya mirov dikarê wê bahsa wê bikê. Wekî din wê di dewama wê de wê aliyekê din jî ku em dikarin di nava wê rengê hizirkirinê de wê werênê ser ziman wê demên mitrayiyê bi pêvajoyên wê yên hizirkirinê û pêşketinê ên di jîyanê de re wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê felsefe wê, di wê temenê de wê, ji aliyekê ve wê li ser felsefeya xwezayî û di wê temenê de wê weke ku em di rengekê de weke bi zanon û parmenides re dibînin wê bandûra rengên hizirkirinên mitrayiyê û pêvajoyên wê yên pêşketinê û kosmolojiya wê ya gerdûnî bi fahmkirinê wê bi zêdeyî wê hebê. Di wê rengê de wê, di serî de wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman.

Her wusa wê, di wê çerçoveyê de wê, çendî ku wê di nava xwe de wê, bi bawerî wê weke bi ekolî wê hebê û wê bijî jî lê wê di rengekê de wê, di awayekê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman wê di mijare felsefeyê de wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê wê yê giring wê ev di temenê pêvajoyên felsefeyî de wê xwe bide dîyarkirin. Li rojhilat wê dema ku em weke bingihêkê hizirkirinê wê, fahmbikê wê, di temenekê îdeayî û ontolojîkî a hizirkî de wê zerdeştî bi pêvajoyên wê yên pêşketinê re wê derkeve li pêş. Lê di dewama wê de wê, di aslê xwe de wê, weke pêvajoyek wê ya pêşî wê ya mitrayî wê di temenekê bi felsefeya xwezayî de wê, xwe li şûn wê bide dîyarkirin di mejiyê mirov de.

Di awayekê de wê, dema ku mirov wê, qarakterê demê wê fahmbikê wê di awayekê de wê, di serî de wê, serdema navîn wê weke demek olî a bi aqilê felsefeyî ku ew pêşdikeve wê, rengê xwe wê bide serdema navîn û hizirkirinê wê. di wê temenê de wê têngîna 'pirtûkên pîroz' û pêşketina wan û ankû têngîna 'weke xwedî pirtûk' wê hinekî wê, ji aliyekê ew yê li paş-mejyî de wê ev di temenê wê yê fahmkirinê de wê weke ku wê hebê. Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê mijare felsefeyê wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Felsefe wê dema ku mirov wê bahsa wê bikê wê, di renekê de wê, di nava wê dîmenê olî de wê li ser awayekê ontolojikî û têngihên weke gerdûnî û hebûnê ku ew bi nîqaşên 'teqezî', 'sermedî' û hwd re wê were lê hizirkirin re wê, di çerçoveyek giştî û gîyanî de wê êdî wê li wê were lê hizirkirin. Ya ku wê rengê rengê qarakterê dema serdema navîn wê ji aliyekê ve wê bi wê re wê, di dewama wê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin jî wê di reng û awayekê de wê ev bê.

Di çerçoveyek din de jî wê, gotinên weke 'felsefeyên olî' û ankû 'filosofên olî' jî wê di wê temenê de wê wateyek wê ya ku mirov ji wê dikarê bigihijê tênginekê wê hebê. Ev jî wê, di wê temenê de wê, çerçoveyekê hizirkirinê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Felsefe û ankû filosof wê, di xwe de wê, tênginek kirdeyî a mirovê bizane û bi zanetîya dikarê xwe bigihênê rastiyên fahmkirînê, derxê li têngihîştinê, fahmbikê û hwd wê di xwe de wê, werênê ser ziman. Wekî din wê li ser temenekê wê xwediyê tênginek bi bawerîya bi zanînê jî wê bi wê re wê hebê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê dikarê wê di serî de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di warê felsefeyê de wê ev wê, weke aliyekê ku mirov dikarê bi wê xwe bigihênê gelek tênginên bi fahmkirinê jî.

Di aslê xwe de wê dema ku em dihên demên kevnera wê çendî ku wê weke di dîmenekê olî, bawerî û hwd de wê pêş jî keve lê wê mirov dibînê ku wê di qaraktekê rexnegirî de wê, pêşketina wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, çerçoveya nîqaşên li ser baweriyê ên weke aqil û ankû bawerî û yan jî 'aqil û ankû wahiy' hwd wê di wê temenê de wê temenekê wê yê ku mirov li wê bihizirê û wê fahmbikê wê hebê. Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê, di wê temenê de wê, temenekê hizirkirinê ê lêpîrsîner wê biafirênê.

Dema ku em li rewşên sazûmana rengên hizirkirinê demên serdema navîn ku mirov li wan dinerê wê dibînê ku wê di awayekê de wê çawa

wê, pêşîya lêpîrsînê di wê temenê de wê bide girtin wê li ser wê bisekinê. Gotina *'bawer bike!'* jî wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê derkeve li pêş. Di gelek awayan de wê ji şîroveyên ku wê werina kirin de jî wê ew wê were dîtin ku wê bi wê were wê were lê hizirkirin ku *'mirov fahm nekê jî wê lê bi bawer bê ku ew rast a' wê di wê temenê de wê, li wê were lê hizirkirin.*

Ev têngîna mirov fahm nekê jî wê lê bi bawer bê ku ew rast a' wê, di dawîya hevokê de wê, têngîna *'rastitiyê'* wê li ser bawerîyê wê bi temen bikê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, fahmkirina bi aqilî wê di dîmenê xwe de wê weke ku wê li şûn xwe wê bide hiştin. Di awayekê de wê, ev wê wek dîmenekê ji aliyekê din jî ve ku wê bi nakok bê wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê dîmenê fahmkirinê wê di wê temenê de wê fahmkirinek ku ew lê hatî barkirin wê di xwe de wê bihawênê. Wê ji rewşek giyanî wê fahmbikê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê, bawerî û aqil wê, di wê temenê de wê bi hev re wê pevçûnek zêde mazin wê bi sedsalan wê bi hev re wê bikin. Wê bi wê re wê, di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin ku wê bawerî wê, di awayekê de wê, ew wê, weke dîmenê rastdîtinê wê were pênasekirin û li ser wê re wê têngîna fahmkirinê wê were bi temen û sazûman kirin.

Li vir wê xosletê aqil wê giring bê ku mirov wê ji aliyekê ve wê çend gotinan ku wê bi bêjê. Ber ku ev jî wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê, xwe di rengekê hizirkirinê û dîyarkirina wê de wê bide dîyarkirin. Wê di temenekê karakterî wê di temenê wê, rengê lêpîrsînê de wê were dîtin. Wekî din wê xosletê aqil di awayekê de wê weke vajî yê rengê têngînê ê bi têngîna weke yên bi *'teqezî'* û hwd re ku wê were lê hizirkirin. Wê, di wê rengê de wê, aqil wê, di xwe de wê, çendî ku wê weke bi dîmenekê ne pêdendî (ne stabil) bê wê were dîtin jî lê wê, di awayekê de wê, bi temenê hebûna heyî û pêvajoyên wê yên digûharin re wê ew wê, di wê temenê de wê, were lê hizirkirin. Felsefe wê di demên serdema navîn de wê ber çî wê zêde wê li têngîna teqezîyê wê xwe girêbide? Wê aliyekê wê yê ku wê bi tememî wê têngîna fîzîkê wê ji nava xwe wê dûrbikê di rewşên hizirkirinê de ku wê bi wê re wê were dîtin wê bi wê re wê di temenê wê de wê hebê. Wê dema ku wê dem wê were demên navîn û dawî ên serdema navîn de wê di temenê kifşkirina xosletên fîzîkî û salixkirinên wan bi pêvajoyên wan ên vegûhar re wê di rewşa xwe

fahmkirinê de wê ji ya ku em dikarin wê fahmbikin wê zêdetirî wê temenekê lêpîrsîner wê bi xwe re wê di mejiyê mirovan de wê li ser wê têngîna teqezîyê û hwd re wê bide afirandinê wê bikê. Ber vê yekê wê xosletên fîzîkî ên dîtbar û bi fîzîkî ku wê di wê temenê de wê werê dîtîn jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di serdemên kevnera de wê kifşkirinên xosletên fîzîkî wê di wê temenê de wê di pêşengîya têngînên weke yên bi stêrzanî, ên weke astronomiyî û ankû astrofîzîkê, matematikê û hwd re wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê pêvajoya pêşî a wê kifşkirina fîzîkî wê ji rewşek ontolojikî bi ber rewşek jîyanî a şenber ve çûyîne a bi fahma matematikê re wê, bi wê re wê were dîtîn. Li ser wê temenê wê dema ku wê matematik wê di wê temenê de wê, derkeve li pêş wê di wê de wê bi kûrbûnên ku wê di temenekê razber de wê werina kirin wê êdî wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di warê felsefeyê û nîqaşên ku wê li ser wê re wê werina kirin di wê demê de wê tiştêkê wê bi xwe re wê di rengekê de bidina dîyarkirin. Ew jî wê, di wê temenê de wê mijare felsefeyê wê, çawa wê, weke têngînek bi hizirî wê, were fahmkirin wê li wê were lê hizirkirin. Di aslê xwe de wê, felsefe 'bi serê xwe weke têngînekê' ku mirov wê li wê bihizirê wê çawa bê? Di serî de wê, di wê rengê de wê hinek gotin wê piştî demên ronansên wê li ser wê re wê werina ser ziman.

Emê di demên pêş de werina ser ziman felsefeyê û rengên nîqaşkirinên bi wê ên di demên hemdem de. Lê li vir bi têngînekê û kirpendinekê wê di serî de wê di wê temenê de wê, bi gotinekê em divê ku wê werênina ser ziman. Felsefeyê wê weke ku wê, bi serê xwe wê weke têngînekê wê li wê hizirkirin wê, bibê. Di wê temenê de wê, di destpêkê de ev nîqaş wê li ser temenekê şewayî re wê bi wê re wê werina kirin. Felsefeyê mirov dikare wê li sê dem û awayan wê beş bikê. Dem û awayê pêşî wê di demên kevnera de ku wê li ser temenekê felsefeyî ê xwezayî re wê pêşkeve û wê pîretizeyek wê ya bi fahmkirinê wê were dîtîn bê. Dem û awayê wê yê duyem jî wê di demên kevnera de wê bi felsefeya di xwe de dihizirê a bi ideayî ku wê xwediyî temenekê fahmkirinê bê. Di wê demê de wê di demên hemdem de jî wê biber pêvajoyek wê ya sêyem aê weke bi fîzîkî, û hwd re wê herê û wê, di wê de wê kûr bibê û wê bi wê re wê bigihêne encam û fahmkirinên nû û xwe bi wan re salixkirinên wê bin.

Lê pêvajoya yekem û duyem wê di awayekê de wê di temenekê hizirî û aqilî de wê temenekê fahmkirinê ê bi kûrbûnê wê bi wê re wê çêbikê. Bi

teybetî wê, di demên serdema navin de wê ew wê di renekê de wê bi wê re wê were dîtin. Wê di wê temenê de wê felsefe wê bi renekî hizirkirinê ê zêhnî û hwd ve wê bidest çûyinê wê bikê.

Di wê çerçoveyê de wê, demên kevnera li ser temenekê xwezayî wê bi wê re wê, di renekê de wê bigihijê û wê di wê de wê biber kûrbûnê ve wê herê. Lê di demên kevnera de wê li ser têgnên ontolojikî ên teqez û metafîzîkî û hwd re wê di wê temenê de wê ew wê bi wê re wê bibê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê kûrbûnê wê di xwe de wê di renekê de wê êdî wê bijî.

Di wê temenê de wê, ev wê, li ser temenê pêşketina aqilê razber û şenber re wê di renekê de wê di nava felsefeya demê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ji ya razber bi ber ya şenber ve çûyin û ankû ji ya şenber bi ber ya razber ve çûyin wê di temenekê şêwayî de wê di nava felsefeyî de wê bi zêhnî wê temen û çerçoveyên hizirkirinê wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê biafirênin.

Di wê çerçoveyê de wê dema ku em li ser temen, kok û bingiha pêşketina felsefeyê bihizirin wê sê nûqte wê derkevina li pêş. Ya pêşî bi dîroka wê ya ji demên sumer re wê mezopotamya bê. Ya din jî wê ji çînê heta hindistanê wê pêvajoyên pêşketinê ên hizirkirinê bin. Piştê jî wê bi pêşveçûnên mesopotamya û herêmên din ên asya dûr û hwd re wê pêşketina xwe wê bijî wê pêşveçûnên li misra kevn bin. Wê ev wê, di awayekê de wê, piştê wê di temenekê şenber û bi aqilê kinetikî wê di demên kevnera de wê li girêkê û hwd wê xwe di renekê de wê bi felsefeyî wê bidina dîyarkirin. Ev pêvajoya felsefeyê a dawî a li girêkê bêî çavkaniyên wê yên li herêmên din ên weke mesopotamiya wê ji xwe mirov nikaribê ne wê fahmbikê û ne wê werênê ser ziman. Felsefe wê pêwîstîya wê bi temenekê zanyarî wê hebê û wê weke ku wê W. K. C. Guthrie wê di xabate xwe ya bi navê “*history of greek philosophy*” de wê werênê ser ziman wê ‘di wê dema ku me dikarî bahsa felsefeya girêkê bikin li mesopotamiya zanist pêşketî hebû’ Li ser wê temenê wê di aslê xwe de wê, êdî wê di wê temenê de wê temenekê wê yê zêde berfireh wê biafirê. Felsefe wê li ser wê re wê, çerçoveya fahmkirinê û bi têkiliyên wê yên bi zanîn û hişmendiyê û hwd re wê biafirê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê rengê de wê li mesopotamiya wê pêvajoya mîtra û zerdeşt wê zêde giring bê ku em li ser wê temenê zanyarî ê mesopotamîkî bi hebûn û encam û pêvajoyên wê yên wê yên fahmkirinê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê, pêvajoyên pêşketina

zerdeştîyê wê di nava şertûmercên wê yên zanyarî de wê, weke felsefeyek hebûnê û keseyetîyê û çawa jîyankirinê wê di rengê de wê pêşkeve û wê di rengê de wê derkeve li pêş.

Felsefe û mijare kokê

Di nava felsefeyê de wê bi teybetî wê li ser koka felsefeyî wê bi zêdeyî wê hizirkirinên ku wê werina kirin wê bibin. Di aslê xwe de wê, dema ku wê li ser temen û bingihê bûyîna felsefeyê wê were hizirkirin wê gelek hizirkirinên ku wê ji aliyekê ve wê yan bigihijê mesopotamiya, yan hindi û yan jî misra kevn û hwd re wê werina ser ziman. Sedema wê jî wê ev ku wê ev felsefe wê, weke têngîna ku wê di demên kevnera û berî de wê di temenekê pêşketî de wê xwediyê hebûnekê bin.

Minaq li hindistanê ku wê weke beşên dawî ên vedayan jî wê werina dîtîna 'upanishad'an wê di wê temenê de wê weke têngîna ku wê di temenê felsefeyê, ontoloji û hişmendiyê de wê li wan wê were hizirkirin û wê werina ser ziman bin. Upanishad bi teybetî wê weke vedanta wê werina dîtîna û wê weke 'beşên wan ên dawî' jî wê werina bi navkirin. Wê di wê temenê de wê weke bineterna nivîskî ên ku wê temenê hizirkirinên bi hiş ên li ser hebûnê, kosmolojiyê, mirov, jîyanê û bi tiştî jî wê weke ku wê ji aliyê hinek dordorên felsefeyî ve were dîtîna wê weke destpêkek felsefeyî li herêmên asya dûr jî wê di awayekê de wê werina dîtîna.

Li ser wê temenê wê têngînen weke 'yên lêdipirsin wê bi ber wê ve bidîyê de' wê di rengê de wê werênê ser ziman û ev gotin û dîtîna wê ji nava têngînen vedayên hindî wê karibê weke temenê hizirkirinên bi aqilmeşandinê ên bi felsefeyî û her wusa weke têngînen felsefeyî ên weke lêpirsîner ku wê temenê wan wê biafirênê jî li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijarên ku wê li ser xwezayê û hwd re wê bi wan re wê were lê hizirkirin. Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê ev têngîna wê di temenekê wê weke bi hizirên felsefeyî re ku mirov dikarê wê fahmbikê wê weke têngîna pîroz ên hinduîsmê jî wê di rengê de wê biafirênin.

Dema ku em li ser felsefeya hindi re wê di rengê de wê werênê ser ziman wê dikarê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê weke nîfşê yekem, duyem û sêyem wê li hev beş bikê û di dewama hev de wê werênê ser ziman. Di pêvajoyên pêşî û ankû di çerçoveya nîfşa pêşî de wê li ser xwezayê, gerdûnê û hwd re wê hizirkirin wê di nava wê de wê

bibin û wê werina ser ziman. Di wê demê de mirov dibînê ku wê bi zêdeyî wê gelek têgînên ku wê gerdûnê, cismên azmanî û hwd wan salixdikin em dibînin ku wê di nava wan de wê hebin ku wê werina ser ziman. D nava wê de wê di dem û pêvajoya nifşên pêşî de wê lêgerînên li sedema bûyînê, hebûnê, jîyanî û bi wê re di ahengek levkirî de wê bi hewldana fahmkirin û hanîna ser ziman wê bi wê re wê were dîtîn. Di deewama wê de wê dema ku mirov wê were dema nifşên duyem wê were dîtîn ku wê filosofên weke Aruna wê derkevin û wê li ser kosmolojiyê, gerdûn û cismên azmanî ên weke rojê û hwd re wê bihizirin. Wê di wê temenê de wê dema ku wê Aruna li rojê bihizirê wê bişibihênê 'dilopek hingiv'. Wê di wê temenê de wê, ew wê bînenê ser ziman ku wê li azmana ji çar herêmên azmanî wê çar reng wê bi wê re wê hebin û wê roj wê wan her çar rengan wê di xwe de wê bihawênê û wê bide dîyarkirin.

Minaq wê dema ku wê werina demên piştê ên ku wê weke demên nifşên sêyem wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê li ser wan hizrên ku wê werina ser ziman wê, li wê were lê hizirkirin. Minaq wê li ser hizrên Aruna ku kûrê wî Uddalaka wê bahsa wî were kirin wê, ji hizrên bavê xwe wê weke ku wê bê hanîn li ser ziman wê felsefeyekê tekûz wê derxê li holê. Hizrên **Uddalaka** wê dema ku wê werina ser ziman wê di çerçoveya felsefeya xwezayê de wê, bi temen û çerçoveyek bi sazûmanî wê, bi awayekê pêşketî wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di dema felsefeya xwezayê û bi sazûmanê pêşketina wê de wê, li ser xwezayê wê bi temenekê ontolojikî wê were lê hizirkirin û wê hewlbêdayin ku ew were salixkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê dîmenekê felsefeyî ê kirinî wê li ser temenekê xwezayî wê di nava kosmolojiya felsefeya hinduismê de wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtîn. Li gorî zankirinên ku ew dihên kirin wê Uddalaka wê li dora sedsale 6' min wê bijî. Wê dema ku em di çerçoveya felsefeya xwezayê a Asya de li wê bihizirê wê ji Zerdeşt û heta Uddalaka wê demek zêde ku wê di wê de wê kûrbûn wê bibê wê di reng û awayekê de wê were dîtîn ku wê bibê. Li gorî ku wê di nava kurdan de wê were ser ziman û dîrokkirinên ku ew di mejiyê xwe de dikin wê zerdeşt wê serdemekê berî yya uddalaka wê bijî. Wê di wê temenê de wê berî Zerdeşt jî wê Mitra wê bijî. Lê hizrên wan wê li herêmê wê belav bibin. Wê sazûmana têgîna xwezayê ku wê, bi felsefeyî li ser temenê jîyane mitra re wê were çêkirin wê weke 'li aliyekê wî şêr û li aliyê din mar wê hebê wê, tefsirên wê li deverên mesopotamya û anatolia wê di demên wê yên berî demên kevnera û hwd de jî wê werê dîtîn.

Di felsefeya xwezayê a uddalaka de wê were dîtin ku wê, bi têngîna weke 'di gerdûnê de wê ti tişt ji hebûnê nebê û ji nebûnê ne bibê' bê. Wê di wê temenê de wê ev rêgez wê di rengekê de wê di temenê hizirkirinê de wê temenekê fîzîkî û bûjenî û di dewama wê de wê bi felsefeyek kirinî a xort re wê temenê wê di demên piştre de jî wê biafirênê. Di aslê xwe de wê ya ku wê di nava pêvajoyên hizirkirinê ên piştre de mirov dibînê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Di felsefeya xwezayî û demenê wê yê ku wê bi uddalaka re wê were ser ziman wê di wê de wê, ne zêde bi giraniya aliyê îdealist û ne jî bi giraniya aliyê metalyalist wê dikarê wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê, di navika wê de wê têngînek felsefeyî a kirinî ku wê di wê temenê de wê weke temenê fahmkirinê wê bi têngîna determinisma bûyînê re wê li ser wê re wê xwe bigihênê têngînek fahmkirinê wê li ser wê re wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Ev dîmenê felsefeyî wê di rengekê de wê, di mijare felsefeya xwezayî de wê, têngînek xort wê di wê rengê de wê bixwe re wê biafirênê û wê bide dîyarkirin li berçavên me. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, di nava têngîna hinduîsmê û hwd de wê têngînen weke yên bi felsefeyî ên weke li ser vedayan re wê bi têngînen weke meditasyonê, yoga û hwd re wê werina kirin wê di awayekê de wê, weke awayna ku ew di xwe de hatina gihandin awayna fahmkirinê ên di wê temenê de bin.

Di wê tengê de wê di nava nerînê û ya ku bi wê nerînê dihê dîtin, hebûnê û bîriqîna wê û hwd de wê wê ahengê wê bi bandûr û bertekên li wê û hwd re wê bixwezê ku wê fahmbikê bê. Di demên piştre ku wê weke dema nîfşê çarem di çerçoveya felsefeya hindiyî de wê were ser ziman wê minaq wê bi hizrên weke yên Pravahana û hwd re wê pêşkeve û wê di temenekê kosmolojikî de wê li ser gerdûnê û valahiya wê û bi wê re wê bi salixkirinên ku wê bi wê di temenekê fîzîkî û hwd de wê werina kirin re wê dîmenê wê yê hizirkirinê wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê bahsa filosofên dema **Upanishad** a hindiyî bikê wê weke Uddalaka wê, **Yajnavalkya** wê derkeve li pêş. Heta ku wê di gelek awayan de wê, temenekê rengekî felsefeyî ku wê heta roja me jî wê bi gotina upanishad re wê were hanîn ser ziman li ser hebûnê, keseyetê, wînenê, wina azad û hwd re wê, ew ji aliyekê ve wê bi çerçoveyek sazûmanî wê temenê wan wê biafirênê. Li gorî ku wê heta roja me wê bi têngîna upanishad re wê were hanîn ser ziman minaq wê li ser wînenê wê, "win ber ku ew nayê dîtin ew nikarê were tûnakirin. Li gorî têngîna upanishad wê, gîyan, ezîtî û azadî wê rewşa bûyîna hebûnê wê

salixbikin. Ezîtî nayê derbaskirin û bi wê nayê tûnakirin. Bo ku ew bi xwe ve ne girêdayî ya wê ne girêdayî bê. Bêsînor êşan nakişênê û bin nakevê. Wê ji ya baş û nebaş wîrdetir bê. Ya ku ew hatkîrin û ne jî ya ku ew hat ihmalkîrin wê bandûrê lê nekê. Ezîtî xwe di ezîtîyê de dibînê. Her tiştê jî wê bi ezîtîyê re bibînê. Li ser wê bi gotina 'xirabî wê têknabê ber ku ew ji wan derbas dibê û ji wan dibûhûrê' bê. Xirabî wê nadê ardê ber ku ew xirabiyan hemûyan dide ardê. Xwe ji xirabî, leke, gûman û hemû tiştên bi wê rengê derbaskir û êdî ew bû atman-brahman." Di wê temenê de wê, Yajnavalkya wê hizrên xwe wê li ser wê werênê ser ziman. Ji wan gotinên wî mirov fahmdikê ku ew di wê temenê de wê têtîngên weke yên keseyetê û nirxî û hwd wê, di rengekê de wê bi awayekê xort wê di têtîngîştina wan de bê û wê li wan gihiştî wê xwediyê çerçoveyek fahmkîrnê bê.

Atman weke cewherê û brahman weke qalibê wê dikarê di awayekê dualiteyekê de fahmbikê. Ji kurdistanê heta herêmên hindistanê wê aligîrên wê bi temenî wê hebin. Gotina 'birahman' di kurdî de wê di wateya 'gîyane min' û ankû rûhê min' de jî were fahmkîrin. Wekî din wê wateyek wê ya din jî di kurdî de bi wateya 'rahma weke ya rahma jinê ku ew di wê de zaro dibê û zêdebûn dibê' bi wê rengê û bi têtîngê gerdûnî bi wê hizirkîrin re wê, bi têtîngî birahmanî wê karibê were **fahmkîrin**. ..

Têtîngî 'xilasbûna gîyanê' wê di dewama wê de wê bi wê re wê êdî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di têtîngî gîyanê de kûrbûn wê bi wê re wê li ser zanînê re wê êdî wê bi wê re wê li wê were hizirkîrin û tefkîrkîrin. Wê di dewama wê de wê felsefeya mirov wê pêşkeve. Mianq wê, di nava felsefeya hinduyî de wê, di çerçoveya têtîngî û hebûn û felsefeya mirov de ku mirov dikarê wê werênê ser ziman wê danûstandinê ku wê bi 'key Janaka' ku ew, dihê zankîrin li dora sedsale 7'min û 6'min berî zayînê jîya ya wê, bi wê rengê wê bi navî wê were ser ziman. Wê gotin ku 'key Janaka pîrsî ku rohniya mirov çi ya'" dihê gotin ku rojê bersiv da û gotiyê "ey key, ku roj bi rohniya xwe re bi tenê ya, mirov wê dirûnihê, dimeşê, karê xwe dikê û diçê û dihê.' Piştî dema ku wê roj herê ava wê, dîsa key janaka wê pîrsa xwe wê dûbare bikê û wê bipîrsê ku 'rohniya mirov çi ya'. Ku ew hingî wê dipîrsê wê roj bersivê bide û bêjê "wê agir nûrha wê bê. Ber ku bo rohniya agir pêdixê, li ber bi hev re dirûnihê, tevger dikê, karê xwe dikê, diçê û dihê.' Piştî wê dengê bilind bibê û wê 'mîrov bê rohniyê wê destê xwe nebînê.' Di dema ku wê deng bilind bibê wê, key bi ber wê ve wê herê û wê wê bêjê 'ey Yajnavalkya, dema ku agir û deng mîvirt wê hingî wê rohniya mirov wê çi bê' wê, bersivê bide û bêjê li

ezîtyê weke rohnîyê xwe li lê bipêçê, mirov bi wê dirunihê, tevgerdikê û dirê de dimeşê, û diçê û dihê.’

Di nava felsefeya hindiyî de wê têngîna ‘Shandilia’ wê, di wê temenê de wê weke têngînek ku wê ‘ji wê dengê pêşî’ ku ew dihê fahmkiriin û wê weke ‘dema ku wê hê atman-brahman weke hizrekê bê’ re wê, were ser ziman. Di wê temenê de wê di nava têngîna hinduyî de wê ev wê weke têngînek ku wê beremberê idealisma subjektiv wê piştî wê hin bi hin wê bê şîrovekirin û wê were ser ziman bê. Di nava hizrên felsefeya hinduyî de wê, bi wê ve wê girêdayî minaq wê di nava hizrên Yajnavalkya de ku wê, weke têngînek kosmolojikî a dii derbarê mirov de wê were hanîn li ser ziman wê, di derbarê mirov de wê, bi têngîna ‘pêşî jin û mêr’ wê weke mirovekê wê bijîn û piştî wê ji hev wê beşbibin re wê di wê rengê de wê bi wan re wê hizir wê bi wê re wê werênê ser ziman. Li gorî Yajnavalkya ku jin wê li mêr bigerihin û mêr wê li jinê bigerihin jî wê sedemek ji ya wê jî wê ev bê.

Di derbarê hizirên Yajnavalkya de ku wê were lê hizirkirin wê li ser têngîna wî ya hebûnê, felsefeya têngîna nakokiyên û hwd re wê heta parmenides û Zenon wê bi wan re wê bahsa bandûra wî bê kirin. Di aslê xwe de wê dema ku em di wê temenê û wê xatê de bihizirin wê dikarin wê di dewama wê de wê werênina ser ziman ku wê felsefe wê pêvajoyên wê yên kevnera wê di çerçoveya giştîya asya û pêvajoyên wê yên fahmkirî de wê bi pêvajoyên wê yên pêşî re wê, bi wê re li wê bihizirê. Her wusa nivîsandinên ji demên sûmeran û heta wê demê li wê bihizirê. Em van pêvajoyan fahm nekin wê di serî de wê weke ku me li jor hanî ser ziman wê pêvajoyên pêşketina felsefeyê ên li girêkê û hwd jî wê di temenekê de wê bi zêdeyî wê newina fahmkirin. Ev wê weke demek dawî a felsefeyî a têr li ser yên berî xwe ên li herêmên asya û mesopotamiya ku wê bibin re wê di rengekê de wê xwe bide dîyarkirin bê.

Ji aliyekê din ve jî wê aqilê felsefeyê wê di rengekê de wê, aliyekê wê yê ku mirov li ser hebûna me ya zindiyî û fîzîkî re wê hilde li dest wê hebê. Wê, bi pêvajoyên têrbûnê ên bi fîzîkî ku mirov wê bi xêvîya xwe re wê bijî wê di wê temenê de wê, êdî wê temenê hizirkirinên kûrtirîn wê bi wê re wê çêbikê. Aliyekê din ê bi hewldanên fahmkirina bi kûrbûnê a bi felsefeyê û hwd re jî wê di wê temenê de wê hebê. Aqilê felsefeyê wê li ser wê temenê wê weke aqilekê têrbûyî a bi pêvajoyên xwe yên pêşketinê re wê di wê temenê de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Lêpîrsînên ku wê di demên berî wê de wê li ser kirinên mirov û jîyanî re

wê bèn kirin wê bi felsefekirina wan re wê bi têngînî wê ew êdî wê di temenekê bi hişmendî de wê were kirin li ser wê temenê û çerçoveyê wê mirov dikarê wê di rengê de wê bi wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Dema ku em li çavkaniyên felsefeya wê demê binerin jî wê ev têngîna ku me hanî ser ziman wê bi wan re wê piştrastkirina wê di şêwayekê de wê bibê. Çavkaniyên felsefeyê û mijarên ku wê bi wê re wê li wê werina lê hizirkirin wê bi wê re wê, di rengê de wê, bi têngîna hebûnê û hwd re wê, bibê. Felsefe wê weke aqilê lêpirsînê û pîrspirsînê a li ser wê re wê xwe di awayekê şêwayî de wê di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Çavkani didin dîyarkirin ku wê demek kevnera li giştîya asya wê bê jinkirin.

Dema ku wê mijare demên kevnera, felsefe û koka wê bê wê di wê temenê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê çerçoveyekî hizirkî a felsefeyê wê bi wê re ku wê bi afirê re wê were ser ziman. Lê felsefe wê, dema ku mirov wê li wê bihizirê wê, di wê temenê de wê, pêvajoyek xwe ya bi aqilê şenber û razber ê têr ên felsefeyî re wê weke ku em di demên kevnera de dibînin wê bijî. Lê di aslê xwe de wê berî wê demê wê, hinek nîşanakên wê hebin ku wê li giştîya asya wê demek kevnera wê, di wê temenê de wê, weke ku wê bê jinkirin.

Wê dema ku em ji hizrên mîtra û zerdeşt û heta yên li herêmên indiya ên weke Yajnavalkya, Uddalaka werênina ser ziman wê di wê temenê de wê, mijarên ku wê weke mijarên ku ew dihildina li dest û bi çavkaniyên wan re em li wê bihizirin wê ev wê di mejiyê me de wê têngînekê wê bide afirandin ku wê demek kevnera a asya wê bigiştî wê berî demên kevnera ên felsefeyê ên li herêmên girêkê ku wê bin wê li giştîya wê bijî.

Li ser wê temenê wê, pêvajoyên hizirkirinê, pêşketinên bi şaqên zanyarî ên weke matematikê, geometriyê û hwd wê, di wê temenê de wê vê têngîna me wê xorttir bikê. Weki din wê hizrên Mîtra wê dema ku em li wê dihizirin wê dibînin ku wê di rengê de wê, ji demên felsefeyê dîr wê bi têngîna 'yazdan' wê bibê. Bi gotina 'yek ser min û te re heya ku em afirandina' wê weke gotinek wê ya navdar ku wê di wê temenê de wê, di temenekê razberkirina li ser têngîna xwûdê re ku wê di mejî de wê bide çêkirin jî wê têngînekê wê bi xwe re wê di mejiyê me de wê bide çêkirin. Di aslê xwe de wê di wê rengê de wê mijare destpêka felsefeyê ku em li wê bihizirin wê di wê rengê de wê, weke aliyekê wê yê yê din bê ku mirov wê li wê bihizirê bê.

Di wê çerçoveyê de wê, pêvajoyên felsefeyê ên li grêkê wê di renekê de wê, çavkaniya wê ya ku wê were ser ziman wê ji aliyekê ve wê, hinekî wê bi encamên van aliyên felsefeyî ên asyayî re wê pêşkeve û wê xwe bide dîyarkirin.

Filosofê kurd suhrewerdî wê dema ku ew bahsa destpêka felsefeyê dikê wê bi gotinên weke bi nîqaşên wê yên li ser Aristo re ku wê di dema wî de wê were kirin wê bi gotina 'felsefe bi aristo re wê dawî li wê dihê' re wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di renekê de wê bi wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Berî wê demê wê, têgînên ku wê bi hizirî û lêpirsînê û ankû bi lêgerinên li ser têgîna rastiyê re ku wê, bîst ser ziman wê, di wê temenê de wê, di renekê de wê, mirov wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Felsefe wê, wê di renekê de wê, di nava hizirên ku wê di awayekê de dîrekt û ankû ne dîrekt wê di bin navên têgînên kosmolojikî û hwd de wê were kirin re wê weke ku wê were kirin. Hewldanên naskirinê, salixkirin û fahmkirinê wê di wê temenê de wê werina kirin. Mianq wê, di renekê de wê, hewldanaên salixkirinên li ser gerdûnê û hwd re ku wê bibin mirov dikarê di wê rengê de werênê ser ziman. Salixkirinên kosmolojikî wê di wê temenê de wê di hiyararşiyekê de wê çawa wê bandûra wê li jîyane mirov wê hebê û wê bi wê re wê di renekê de wê were ser ziman wê li wê were lê hizirkirin. Hizirkirinên weke Bûda bi felsefeya karma li ser temenê bandûr û bertekê û hwd re wê werênê ser ziman wê, di renekê de wê, di wê temenekê de bi dualiteyekê wê dikarê wê bi zêhnî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Felsefe wê, di wê temenê de wê, di salixkirinê de wê pêşî wê çawa wê wê tişt wê hebê û bûbê û ankû mijare hebûn û nebûnê wê bi wê re wê ji xwe re wê bikê mijar. Di wê wateyê de wê mijara felsefeyê wê di wê temenê de wê, di renekê de wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, mijara hebûnê û salixkirinên wê yên ku mirov bi wê bihizirê wê di wê temenê de wê, bi wê re wê derkevina li pêş. Salixkirinên bi felsefeyê re wê, weke salixkirinên bi kirinî û fîzîkî bin. Di wê temenê de wê, felsefe wê, dema ku em wê hildina li dest wê, ji aliyekê ve ku wê, têgihîştina nava hiş û hebûnê, bûjen û bîriqîna wê û hwd bê wê, di wê rengê de wê bi wê re wê, di renekê de wê, ew hebûn wê çawa wê hebê û wê çawa wê fahmbikê wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin bê.

Mijare hebûn û nebûnê wê di wê temenê de wê bi wê re wê derkeve li pêş. Di nava felsefeyên asyayî de ku ev kurdistanê û ankû mesopotamya

bê, hindistan û ankû çîn bê, û heta japonya û hwd wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, mijare hebûnê wê di temenekê ontoplojikî de wê, xwe bi wê re wê, di awayekê de wê bi mijare aqil û təkiliya wê ya bi ya heyî û ya dibê re wê, li ser wê re wê bihizirê. Têgihîştina kirinê û pêkhatinên bi hizirkirinê wê ji aliyekê ve wê di nava wê de wê li ser mijarên fahmkirinê re wê, çawa wê, hebûn heya û dibê û ankû divê ku ew were fahmkirin wê di derbarê wê de wê temenekê fahmkirinê wê biafirênê.

Piştî ku wê têgihîştina hebûnê, fîzîkê, bûjenê û hwd wê, di wê temenê de wê, pêşkeve wê bi wê re wê, ji wê êdî wê di rengekê de wê were lê hizirkirin. Di awayekê de wê hebûna ku ew heya wê çawa wê, di awayekê de ew bi jîyanê hebê, bi tevger bê, dikarê herê û were, di xwe de bi hiş bê û hwd re wê, bi wê re wê mirov karibê wê kifşbikê. Lê wê bi wê re wê di rengekê de wê di awayekê de wê diakrê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê li ser wê temenê wê weke aqilekê objeyî wê bi wê re ku wê ji ya ku ew heya bi hebûnî wê bi gihîjê şubjeya xwe û ankû weke ji bûjenî gihiştina biriqîna wê gihiştina wê hişmendîya hebûnî wê bi wê re wê êdî wê bi wê re wê were ser ziman.

Vegotinên ku wê di nava têngînên weke yên bi bawerî de wê werina ser ziman wê, di derbarê dîroka bûyîna mirov de wê, weke hewldanna ku mirov wê bi wê re wê bixwezê ku ew xwe fahmbikê, nasbikê û têbigihê wê dikarê fahmbikê. Di dewama wê de wê jî wê bi wê re wê, werênê ser ziman ku wê, ev hizrên bi hewldana fahmkirinê wê di wê temenê de wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê, dema ku em bahsa demek kevnera li giştîya asta berî ya demên kevnera li herêmên grekê bûya em di wê temenê de wê, li ser wan alî û çavkaniyên wê re wê, dibînin. Wekî din wê têngînên weke yên bi olî ku wê bibin û wê weke olên bi aqil bin wê pêşî ji mitra û heta zerdeşt û piştî di çerçoveya olên semitkî de wê pêşketina cihûtiyê û heta xiristiyaniyetê wê di wê temenê de wê karibê were kirpendin. Cihûtî wê di rengekê de wê weke têngînek bawerîyî a berî demên kevnera wê pêşkeve û wê, di nava hizrên wê yên ku wê di tawrata musa û hwd de wê werina ser ziman de wê, nêvî bi nêvî wê bi rengekê felsefeyî wê xwediyê awayekê fahmkirinê bin ku mirov bi wê rengê wê karibê fahmbikê bê.

Wê dema ku wê hinek zanîstên demên hemdem ku wê bahsa felsefeyê û demên kevnera wê bikin wê, **bahsa** fektora 'bandûra cihutiyê li pêşveçûnên demên kevnera' ku wê bikin wê di wê rengê de wê, di aslê

xwe de wê weke têgînekê wê mirov dikarê wê li ser wê temenê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Felsefe wê dema ku em bi hizra wê re wê bahsa wê bikin wê ji ya rengên hizrên din ên weke yên rûhanî, metafîzîkî û hwd wê, ne xwediyê rengekê pêşhizrî û pêşdîtîni bê. Wê, di dem û rewşa xwe ya xwezayî de wê bihizirê û wê bixwezê ku ew bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Li ser wê temenê de wê, di rengekê de wê, werênê ser ziman. Suhrewerdî wê dema ku wê bahsa felsefeyê wê bikê wê ne belesebeb wê gotinên weke 'felsefe heta hermes û ankû idris pêxember wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Hinekî jî wê çavkaniya wê hizrê wê li ser temenê wî yê ku ew bi wê dihizirê ê li giştîya asya ku wê pêşkeve û wê demên dirêj wê bi xwe re wê li giştîya herêmê wê bi wê pêşkeve û hwd re wê, di wê temenê de wê, were ser ziman. Li kurdistanê wê, ku em li wê dihizirin wê piştî demên hûrîyan destpêka bi dema mîtanî re wê di rengekê de wê rastî dem û destpêka dîrokî ku mirov wê tefkir dikê bi mîtra re wê were. Li ser wê temenê wê dema ku mirov dihizirê wê, di mejiyê de me wê gotinên weke '**mitrayiya felsefî**' û ji aliyekê din ve '**mitrayiya olî**' û yan jî '**zerdeştîya felsefî**' û ji aliyê din ve '**zerdeştîya olî**' û hwd wê, afirîna wê bi gotinî di mejiyê me de wê ne belesebeb bê. Hinekî li pêş û ankû hinekî li paş wê zêde wê tiştê di wê de wê ne gûharê. Lê di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, ev pêşketina bi mîtanî re wê weke pêşketinek bi ast wê xwe bi wê re wê, di rengekê de wê bide dîyarkirin. Wê di rege demek aqil a nû de wê, dîmenekê wê bi xwe re wê di wê çerçoveyê de wê karibê bide me. Wê dema ku em li nivîs û navaroka nivîsên wan ên ji demên wan dinerin wê dibînin ku wê di wê temenê de wê hinekî jî wê bi ast wê xwediyê rengekê fahmkirinê bin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, mijare hizirkirinê wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Di nava kurdan de wê heta roja me jî wê dema ku wê demên medya wê şîrovebikin wê weke 'xwediyê rengekê pêşketinê a li pêşîya dema xwe dijî' re wê werênina ser ziman. Ev têgîn û rengên fahmkirinê wê di derbarê demek kevnera a kevntir li herêmê wê hizirna xort wê bi xwe re wê di mejiyê me de wê bidina çêkirin.

Dema ku em bahsa têgîna zanîne û ankû felsefeyê li rojhilat bikin wê di wê temenê de wê dîmenekê wê yê berfireh wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Lê ev dîman weke ku em li kurdistanê bi mitra û zerdeşt re dibînin û li hindistanê bi kosmolojîya Yajnavalkya, Uddalaka û hwd re

em dibînin wê di wê temenê de wê di zikhev de wê derbas bibê. Di wê çerçoveya zanîna rojhilatî de wê dema ku mirov bi wan dihizirê wê çawa di zikhev de wê derbas bibê wê di wê rengê de wê di dîmenekê de wê xwe bi wê re wê, di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Weke ku me li jor li deverekê hanî ser ziman wê çawa wê, bi gotinên weke 'mitrayiya felsefî' û ji aliyekê din ve 'mitrayiya olî' û yan jî 'zerdeştîya felsefî' û ji aliyê din ve 'zerdeştîya olî' û hwd re ku em li wê dihizirin wê, di zikhev de wê didîmenekê de wê bi wê re wê were dîtin û wê were ser ziman. Ev wê weke têtînen weke yên taoist re jî wê di rengê de wê bi pêvajoyên wan ên pêşketinê re wê di temenê de wê xwe di dîmenekê de wê bide dîyarkirin.

Ev şêwayê hizirkirinê wê ji aliyekê ve wê bale mirov wê bi xwe re wê bide kişandin li ser şêwa û awayê hizirkirinê rojhilatî ku wê çawa wê di awayekê de wê bi wê re wê, di rengê de wê xwer bidina dîyarkirin.

Di nava felsefeyê de wê salixkirina gotinên weke hebûnê, metafizikî û hwd ku wê were kirin wê li ser hebûnê û têtîna wê re wê were kirin. Minaq aristo li ser temenekê hebûnê û ankû bi zanyariya hebûnê re wê di ahengekê de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Lê di dema ku em di çerçoveya têtîna herêmê de wê li wê bihizirê wê, di rengê de wê, di awayekê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Ya ku mirov ji hizrên zerdeşt bi temen û têtînek kosmolojîkî li wê dihizirê û têtîgihê wê di rengê de wê ew bê ku mirov bo ku wê bigihijê wê, di rengê de wê, derkeve dervî demê di awayekê gerdûnê de û di wê temenê de wê, cihekê kifşbikê re wê xwediyê rengê fahmkirinê bê. Li ser têtîna zerwanismê û hwd re wê dema ku ew bi têtînek demkî dihizirê wê bi wê re wê dibînê ku ew di rengê de wê bi wê re wê, demê wê weke çerçoveyek hebûnê a ku mirov wê dikarê wê salixbikê wê li wê bihizirê û wê, di wê temenê de wê weke 'bi derfet bê ku mirov derkeve dervî wê' di rengê de wê têtînekê bi rengê hizirkirina xwe re wê bide me. Ber vê yekê wê, di wê çerçoveyê de wê, ya ku wê, di nava hebûnê de wê, li wê were hizirkirin û ankû weke ku em dikarin wê salixbikin di nava hundurê demê de wê weke pêvajoyîna ku ew divê ku werina têtîgihîştin wê di wê temenê de wê werina dîtin bin.

Ya di nava demê de wê ya ku ew tabîî hinek rêgezên jîyankirinê, bûyîn û nebûnê ku wê bi wê re wê karibin werina ser ziman bin. Wê di wê temenê de wê, di wê temenê de wê, têtîna nebûnê wê çî bi xwe re wê di temenekê metafîzîkî de wê karibê salixbikê. Wê weke ku me heta roja me wê di felsefeyê de wê bi wê re wê kifşkir wê ya ku ew heya wê

beremberê wê weke aliyê wê din wê xwe bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê bê. Di nava têngîna zanîna rojhilatî de wê weke ku em di nava hizirkirina zerdeştî de wê dibînin wê, di di renekê de wê têngîna metafîzîkê wê di aslê xwe de wê, di awayekê de wê weke aliyekê ku wê karibê dervî ya olî û ya felsefeyî jî wê di wê temenê de wê li wê bihizirê bê. Wê di wê temenê de wê ya ku mirov wê dikarê wê bi wê re wê li wê bi wê li wê bihizirê. Di têngîna metafîzîka mîtrayî de ku wê renekê wê bi zerdeştîyê re wê li wê were hizirkirin wê, hebûna saf wê ne ya pêş û ne jî ya dawîya wê ku ew hebê wê bi wê re wê weke têngînek sawêrî a bi tefkirkirinê re wê li wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê, di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev wê di temenekê bi dualîteyî a metafîzîkî de wê li wê were hizirkirin. Minaq wê di wê temenê de wê ya bisînor ku bi ya bêsînor re hat muqayasekirin wê çawa wê weke hîctiyekê wê xwe bi wê re wê di renekê de dîyarkirin wê, karibê were kifşkirin. Lê bi sînorî wê bi tememî wê ne hîctî bê. Ku ew ji xwe ew bi hîç ba wî ne bisînoriyek ba. Yan jî wê mirov dikarê wê di wê rengê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê dema ku mirov wê werênê ser ziman ku wê bisînorî wê, wê di awayekê de wê, renekê hebûnî wê di xwe de wê bide dîyarkirin. Wê di wê temenekê de wê sînorê wê bi sînoriyê wê ne dîyar bê. Ber ku wê sînorê wê bêsînoriyê wê nedîyar bê. Li vir wê dema ku mirov wê li wê dihizirê wê di nava têngîna bisînorî û ya bêsînoriyê de wê, aliyê giştî wê di wê temenê de wê di temenekê gerdûnî de wê, di wê temenê de wê, bi wê re wê temenekê dîyarî wê bide dîyarkirin.

Herdû alî jî wê di reng û awayekê weke ku wê mirov ji hizrên Mîtrayî wê fahmbikê wê di nava hev de wê bijîn û wê di wê temenê de wê karibin bi hev re di renekê de ew werina fahmkiirn. Di aslê xwe de wê di dewama wê de wê, aliyê bêsînoriyê ku mîtra wê li wê bihizirê wê di wê temenê de wê ji vegotinek ku wê heta roja me wê, di nava kurdan de wê bi wî re wê were ser ziman re wê bi sînorê demê û bêsînorîya ji demê û hebûna demê derbasbûnê re wê, li wê bihizirê. Li gorî wî bi derfet bê ku mirov di dervî demê bijî. Minaq wê di vegotinekê de wê bi wê rengê wê were ser ziman. “Mitra bilind bû û cihê wî li rex yê yazdan bû. Piştê wê cardin wê were ardê û wê bo başîyê wê têbikoşê û wê aşîtyek bi dem wê pêşî werênê. Piştê wê ew aşîtî wê bi dema ku wê yazdan wê deriyên bihûştê wê li dûnyê vekê wê bêsînor wê bibê. Wê êdî wê mirov wê dervî demê wê hetaheta wê di reng û awayekê de wê bijî’ re wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê têngîna metafîzîkî a mîtra wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di serî de wê di rengekê de wê kifşbîkê û wê werênê ser ziman. Ew wê di wê de wê dem wê weke hebûna sînorê û di çerçoveya têngîna ku ew di wê de bi wê dihizirê a weke bi hiyararşîyê re wê, di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Tiştên ku wê bi baxtewarî wê li ser mirov wê bèn nivîsîn û ankû wê li aniya me werina nivîsin jî wê li gorî wî aliyekê wan ê bi wê rengê ê bi demê ve girêdayî wê hebê.

Wê di wê temenê de wê dema ku wê Mîtra wê li bihûştê wê bihizirê wê weke têngînek sermed a dervî demê wê li wê bihizirê. Bi wê rengê wê di nava salixkirinên wî de wê, di wê temenê de wê, werênê ser ziman. Dîsa wê li gorî wê rewşên weke pîrbûnê û hwd wê di wê temenê de wê bi demê ve wê girêdayî bibin. Pêvajoyên gûharînê û hwd wê di wê temenê de wê bi wê ve wê girêdayî wê hebin û ew wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Li ser wê temenê wê **metafîzîka mîtra** wê di rengekê de wê xwediyê rengekê hizirkirinê ê ku mirov wê dema ku wê bi wê re wê li hebûnê wê bihizirê wê têngîna demê wê bi wê re wê xwe bi hebûnek fîzîkî û hwd re wê di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin bê.

Di mijara fahmkirina hebûnê û têngînên weke yên metafîzîkê û hwd bi hebûnê re wê di wê çerçoveyê de wê li ser têngîna hebûnê re wê di nava hizir û zanîna rojhilat de wê hertimî wê di wê rengê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di dewama wê de wê bi wê re wê di temen û awayekê de wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, hebûn wê, weke ku mirov wê dibînê wê ji aliyekê ve wê li gorî ku ew karibê di wê dervî demê de jîyankirinê de wê li gorî wê hebê bê û ji aliyekê din ve jî wê di nava demê de wê çawa wê hebê û wê bijî wê bi wê re wê di rengekê de wê xwediyê awayekê hebûnê û fîzîkî û hwd bê ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin bê.

Di nava zaninên felsefeyî ên rojhilatî de wê di awayekê de wê, têngîna 'xwe ji xwe derbaskirinê' û ankû ji ya ku mirov wê di wê de heya derbasbûnê wê weke pêjnek wê ya zêde giring ku wê karibê bi wê li wê were lê hizirkirin bê. Di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê, di wê temenê de wê li wê dihizirê wê, di nava hizirên Zerdeşt de wê, di rengekê de wê, zêdetirî di nava dîmenek felsefeyî de wê ew wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di nava kosmolojîya Yajnavalkya de jî wê bi dîmenekê felsefeyî û têngînên weke yên li ser hebûnê û hwd re ku wê bi

wê re wê werina ser ziman wê awayekê wê yê bi hizirkirinê û hwd re wê were dîtin. Lê em wê, dikarin wê di awayekê de wê werênina ser ziman ku wê di nava hizrên felsefeyî de ku wê di wê temenê de wê, bi rengekê olî wê werina fahmkirin de wê, weke ku em di nava felsefeya rojhilatî de wê dibînin wê di rengekê 'yaqinkirin' wê di awayekê de wê, di temenê wê de wê ji bawerkirinê zêdetirî wê di dîmenekê de wê di wê de wê hebê. Ber vê yekê wê di wê temenê de wê weke ku em dibînin wê gotina yaqinkirinê wê di wê temenê de wê li ser esas û çerçoveya fahmkirina wê ya bi rengê weke yê weke 'rast dîtin', 'lê yaqinkirin', 'ji wê gûman nekirin' û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê were ser ziman. **Bawerkirinê** li rojhilat wê, di çerçoveyekê de ku mirov li dîmenê wan dinerê wê weke xwediyê rengekê fahmkirinê ê ji wê rengê dema kevnera a asya ya demên wê yên berê jî bê wê, awayekê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Bi wê felsefe û ol wê bi hev re kirin û meşîna wan wê di çerçoveya nerînên bi zanînê û hwd re de wê, pêşkevin û wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê felsefeyên olî û ankû olên felsefî wê dema wan wê bi wê rengê wê li ser wê re wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Zerdeşt wê di wê temenê de wê, çerçoveyek bi sazûmanî wê biafirênê û wê di nava wê de wê de wê temenê bi wê re ê kûrbûnê wê biafirênê û wê **werênê** ser ziman.

Lê di awayekê de wê, di temenekê metafîzîkî de wê, were lê hizirkiriin wê li ser temenekê aqilmeşandinê û bi wê re gihiştina fahmkirina rastiyê wê weke di çerçoveyek bi kifşkirina zêhnî û hişmendî û hwd de wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê karibê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Têgîna metafîzîkê a zerdeştîyê wê di wê temenê de wê aqilmeşandinê û hwd wê, li ser temenê fahmkirinê wê re wê di rengekê kirinê û ankû bi aqilê kirinê de wê di xwe de wê bide nîşandin. Weke têgînek pêşilêvekirî a di hizirkirinê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê were dîtin.

Mirov di nava aqilê xwe de wê, armanca wê ya sereka a 'gihiştinê' wê di wê temenê de wê li pêşîya wê, ji wê wîrdetir wê hertimî wê, tefkirina ku wê bi wê re wê bikê wê hebê. Armanca gihiştina zanîna cewherê û di wê de têgihiştina hemû aliyên jîyanê wê bi wê re wê, di rengekê de wê, bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di nava mitolojîya kurdan de wê, têgîna şahmaran wê di wê warê de wê weke pêjneku wê hertiştî demên bûhûrî û yên demên ku wê werin ku ew dîzanê wê bi wê were tefkirkirin. Wê di wê temenê de wê, di awayekê giştî ê gerdûnî de wê xwediyê têgînek hizirkirinê bê. Wê pêjna hiskirinê a bi şahmaran re wê, ew wê, bi

wê re wê were dîtin ku wê, gihiştina zanîna hemû dem û tiştî wê weke mirov 'derxê dervî demê' wê bi tégîn û fêrsekê re wê li wê were lê hizirkirin û wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê di aslê xwe de wê, zanîn wê weke aliyekê wê yê giring ê ku wê mirov wê bigihênê kûderê wê di wê temenê de wê hertimî wê li wê bihizirê. Ku em li ser temenekê kosmolojikî wê bêjin wê di nava tégîna sînor û bêsinoriyê, sermedî û ne sermedîyê de wê, bi aqilê xwe re mirov wê nakokiyê wê bi wê re wê bijî ku wê çawa wê bi wê re wê bigihijê jîyane sermed bi wê jîyane xwe ya demkî û fanî re. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê, aqilê mirov wê, dema ku wê li ser temenê jîyanî û fanîtîya mirov wê bihizirê wê di dewama wê de wê, hertimî ew bêriya fêrbûn û fêrsa gihiştina wê zanîna li pêştir wê di wê temenê de wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Li ser wê temenê wê dema ku wê bahsa rewşenîya rojhilatî wê bahsa wê were kirin wê di xwe de wê, lêgerînek jîyanî wê di wê temenê de wê hertimî wê li wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di temenê wê hizirkirina ya gihiştina cewherê de wê, tégîna 'hertimî ya pêş wê ya li şûn re were wê bide dîyarkirin' wê hebê. Em dikarin wê di wê rengê de jî wê fahmbikin û wê werênina ser ziman ku wê dema ku em atman weke cewherê û brahman weke ya giştîya wê ya awayî wê li wê bihizirin wê di wê temenê de wê li gorî wê atman wê weke ya ku mirov wê pêwîst bê bi aqilê xwe ew xwe bigihênîyê de bê.

Metafizik wê dema ku mirov wê li wê dihizirê wê di wê temenê de wê, li ser wê temenê gihiştina ya dervî demê de wê di rengekê de wê bi wê re wê, di xwe de wê bi tégînek fêrsî wê bi wê bihizirê. Asoya mirov a tefkirkirinê wê bi wê re wê heta kûderê wê herê wê, bi wê re wê bixwezê biçê. Her rêgez wê di wê de wê bi wê hizirkirinek dûnyayî, bi nerînî û hwd re wê, were dîtin. Wê çawa wê jîyankirina bi wê re wê bibê wê, bi wê re wê di nava kirinê û tégînê de wê di temenê tékiliya şenberî û razberîyê û hwd de wê bi wê re wê pêşkeve. Salixkirinên bi rêgezî ên weke bi zanînê re wê, di kirinê de wê çawa wê were tefkirkirin wê piştî ku ew hat kirin wê dúbare pêşî wê ya ku ew hatîkirin re wê karibê dîmenna din jî bi wê re li wan were **hizirkirin**. Ji rêgezekê de wê weke 'nerîna mirov a li dûnyayê' ku wê tégîh û awa û hizir bi hiş bide qizincirin û temenê wê bide çêkirin jî wê ji **aliyekê** ve wê ev bê.

Di nava wê tégînê de wê li wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, bi xosletên hizirkirinê re wê aliyekê din jî wê di wê temenê de wê giring bê ku mirov wê balê bikişênê li ser wê bê. Minaq wê dema ku mirov li ser

wê bêsînoriyê wê bihizirê wê tişta ku ew heyî û ankû weke sermirovî wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê pêjnên weke farişteyan ku mirovan di mejiyên xwe de afireandin wê gelek xosletên ku wê piştre wê di wan de wê bi mirovîya xwe wê kûrbibin re wê bi wan re wê werênina ser ziman. Wê sînori û ankû sînoriya kirinê wê di wê temenê de wê bi wê re wê derbaskirina wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Mirov wê di nava jîyanê de wê sînorên fîzîkî wê derbaskirinê wê di awayekê morfolojîkî de wê bi gotina 'xwe derbaskirinê' re jî wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di serdema me ya hemdem de ku wê gelek tenknîkî û hwd wê pêşkeve wê bi xosletên ku me berê bi farişta û zindiyên serxwezayî ku me di mejiyê xwe de diafirand li wan fikir re wê bîrê li holê wê bi encamên wê re wê bijî. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyna ku wê mirov wê bi aqilê xwe wê di wê de wê li wê bihizirê. Ji nava aqil wê têgîna metafîzîkê wê întibayê wê bide me ku wê ti carî wê xwe dîrnê, heta ku wê demên jîyanê hebin û ankû pêvajoyên jînbûnê û hwd hebin.

Weke din mirov wê li sînorê xwe yê ku ew li wê dihizirê wê ji aliyekê ve wê xwediyê wê xosletê bê ku ew wê hertimî wê bixwezê derkeve dervî wê. Di wê temenê de wê çawa wê xwe di rengekê de wê biafirênê wê bihizirê. Di nava jîyane jîyankirî de wê mirov wê fêrsên ku wê pêşbixê wê bi gîyanî wê di awayekê de wê encamên wan bi xwe re wê bijî. Di aslê xwe de wê, gîyan wê, di wê temenê de wê salixkirinên bi wê re wê ji aliyekê ve wê temenê bi xwe bawerkirinê jî wê ji hinek aliyan ve wê bi mirov re wê weke ku wê biafirênê. Wê derketina dervî xwe û ankû xwe ji xwe derbaskirinê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê tefkîrbikê. Wê dema ku wê mirov bimirê wê gîyan ku wê bihizirê ku ew ji laş çû wê, di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê, xwe dervî dervî wê laşê mirî bi wê têgîna gîyanî re. Wê di rengekê fêrsî ê bi hişmendîya jîyanî re wê di wê de wê bixwezê ku ew xwe û wê berdewamîya xwe ya jîyanî wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê bîbînê. Piştî mirinê wê dema ku wê bihizirê ku wê farişta wê werin û wî bi wî re bin wê weke gîyane xwe wê di wê temenê de wê tefkîr bikê. Wê di wê temenê de ew pêjnên gîyanî wê, di wê temenê de wê bi xwe re wê dema ku ew dihizirê wê, ji aliyê morfolojîkî ve wê pêşî wê bi wê re wê li wê bihizirê. Piştre jî wê di dewama wê de wê, xosletên wê bi xwe re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Aqilê mirov wê di wê temenê de wê di xwe de wê hebûnek nemir wê biafirênê. Her çendî ku wê mirov wê bi têgîna xwûdê

re wê salixbikê jî lê ew di keviya mejiyê xwe de wê bi xwe re dibînê di darêjka xwe de wê di renekê de wê tefkirkirina wê bikê.

Li ser wê temenê wê dema ku mirov wê bijê wê biazil û fêrsên hişmendî wê bijî. Lê dema ku mirov mir wê, weke piştî wê re wê bikeve pey bêrî û fêrsên ku ew ne hatina li cih re wê di morfolojiyek fahmkirinê de wê bi wê re wê were lê hizirkiirin. Gotinên weke 'ya ku mirov li vê dûnyê neji wê li dûnya dîn wê bijî' wê di wê temenê de wê, di renekê de wê, têgînekê bi fahmkirinê re wê bidina mirov.

Mirov wê di wê temenê de wê nexwezê ku ew mirinê ji bedenê xwe yê laşî zêdetirî bi wê re bihizirê. Wê bi gîyanê re wê ne hizirê. Gîyanek ku ew dijî wê bi wê re wê çawa wê li dûnyayek din û ankû dîmenekê din ê jîyanê weke ku ew bi têgîna bihûştê re tefkir dikê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di dewama wê de wê di wê rengê de wê, ji wê dema ku ew mir û pê de wê li wir wê jîyane xwe wê bide domandin wê weke fêrsek hişmendî wê bi mirov re wê xwe bide dîyarkirin bê. Di xosletê jîyanê de wê ew wê hebê ku wê xwestina jîyanê wê weke hêstekê wê hertimî wê di wê temenê xwestina jîyankirinê de wê xwe bide dîyarkirin. Ev jî wê weke hinekî wê encama wê bê. Di felsefeya demên kevnera ên li girêkê û hwd de wê bi kifşkirina têgîna fizîkê û hwd re wê, di renekê de wê bi wê re wê, li wê bihizirê. Lê di nava pêvajoyên felsefeyê ên berî wê li herêmên asya de wê ew li ser têgînek kirinî, jîyanî, fêrsî û hwd de wê bi asyoyek fahmkirinê a gîyanî re wê, bi têgînek jîyanî wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Konfiçyus wê dema ku ew dixwezê modelek jîyanî a civakî ew li jîyanê werênê ser ziman wê bi têgîna 'tian'ê re wê, ew wê bihûştê' ku ew hertimî xweşik lê hatîya hizirkirin wê di mejiyê xwe de wê bi wê re wê bihizirê û wê bi wê dîmenê û refaransê re wê li wê tefkir bikê û wê werênê ser ziman. Di wê rengê de wê, di wê temenê de wê dûnya tekûz a bi hizirkirinê wê werênê li dûnya fizîkî û bi wê re wê, armanca mirov a bi ghiştina ya baştirin wê bi wê re wê salixbikê û wê werênê ser ziman. Di nava têgînen başî û nebaşîyê de wê çêkirina ahengê û bi wê re wê, ber çî wê di wê rengê de wê zêdeyî wê bi têgînek girîngî wê derkeve li pêş di nava felsefeya herêmê de? Aliyekê wê ku em bi aqilmeşandinê wê dikarin wê bi wê bihizirin û wê werênina ser ziman ku wê her ali wê yê din wê bi xwe wê re di renekê de wê bide dîyarkirin. Hallacê mansur wê dema ku wê bihizirê wê bi aliyê ku ew dihizirê wê, bide dîyarkirin ku wê ne ji wê aliyê ku mirov dihizirê wê aliyê wê yê din jî wê hebê.

Di felsefeyên mesopotamikî ên weke ku em bi zerdeşt re dibînin wê wek bi têngîna dualismê wê di awayekê de wê, weke têngînek ku wê çawa wê ya 'baş' û 'nebaş' wê bi wê were ji hev cihêkirin wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê hêsta cihêkirinê wê di wê rengê de wê di aslê xwe de wê, bi wê re wê hişmendiyek darazî a teybet wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin.

Li ser wê temenê wê, dema ku wê ew cihêbûn wê were kirin wê aliyê baş wê çawa wê bê jîynkiriin û aliyê din wê çawa wê hebê di jîyanê de wê, bi wê re wê were salixkirin. Ya ku wê di nava hizirkirinên me yên jîyanî de wê, di temene bertek û helwestê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê di wê çerçoveyê de wê ji aliyekê ve jî wê ev bê.

Em wê dibînin ku wê di nava felsefeyên asyayî de wê ev têngîna dualiteyî wê, weke ku em bi felsefeya wê re wê, bi zerdeşt re dibînin wê piştî wê di renekê de wê bi têngîna karma a bûda re jî wê xwe di çerçoveyek felsefeyê re wê bide dîyarkirin. Wê di wê çerçoveyê ku wê were hanîn li ser ziman wê, li ser esas û temenê bertek û helwestê wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di mijare hebûnê de wê ev têngîn wê werina li wan nerîn. Wê di wê temenê de wê bîn salixkirin. Dema ku wê ji têngînê bi ber hebûnê ve wê çûyin wê bibê wê di wê temenê de wê di temenekê bi têngîna 'xwezayî' de wê bi wê re wê were lê hizirkirin û wê bi wê weke 'di xwezayê de heyî' wê bi wê re wê di renekê de wê li wê were lê hizirkirin. Wê dema ku wê minaq wê di nava têngînen baweriyî de wê bi morfolojikî wê farîşte wê weke ku wê li gorî ya aliyê têngîna baş wê tefkirinên wan wê werina pêşxistin wê bi heman rengê wê beremberê wê aliyê xirab jî wê di renekê de wê werina pêşxistin. Di nava jîyanê de wê, di wê temenê de wê, di wê rengê de wê bi wê re wê li jîyanê wê were lê hizirkirin.

Di felsefeyên jîyanî ên asya dûr de wê, di renekê de wê, dema ku wê têngînen weke yên xwezayî wê bi wê re wê, werina ser ziman wê di wê rengê de wê bi temenekê li wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, ev têngîn wê hinekî jî wê hinek têngînen din jî wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Minaq wê di wê temenê de wê, di rengê hizirkirinên weke di destpêkê de wê çî hebê û hwd re wê bi wê re wê lê hizirkirin. Wê ji wê were deestpêkirin. Di felsefeyên weke yên hunduiyî de wê dema ku wê pêşî wê weke bi têngînek 'hejhejinê' bê û ankû 'dengê pêşî' bê ku ew hebê wê weke çavkaniya hebûn û bûyîna pêşî wê were dîtin wê di wê temenê de wê, li ser temenekê şubjeyî wê êdî wê bi wê rengê wê, ew wê, xwe di awayekê de wê di renekê hizirkirinê de jî wê bide dîyarkirin.

Di mijare felsefeyên asyayî de wê weke ku em dibînin wê mijare hebûnê û salixkirinê wê û watelêkirinê wê di awayekê de wê bi wê re wê derkeve li pêş. Wê watelêkirinê wê li ser temenekê funksiyonî û hwd re wê di rengekê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara fahmkirinê wê bi wê re wê, xwe di dewma wê de wê di awayekê de wê bide dîyarkirin. Hebûn wê, di wê temenê de wê, destpêka wê û pêvajoyên wê yên pêşketinê wê di wê rengê de wê were dîtin ku wê weke mijare fahmkirina felsefeyên Asyayî bê. Li ser temenekê bi wateyî jînkirinê wê bi wê re wê di wê çerçoveyê de wê êdî wê bi wê re wê bi zêdeyê wê derkeve li pêş. Çendî ku wê di awayekê de wê, têgînek fizîkî û bûjenî a serbixwe wê hebê jî lê wê, di rengekê de wê, bi nerîna bi hiş a li lê nerîn re wê, dîyarkirina wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Felsefeya hebûnê wê di wê temenê de wê, li ser temenekê ku em bi zerdeşt re dibînin wê di heman rengê de wê, weke têgînek bi îdeayî a ku wê çerçoveya hizirkirinê wê bi wê re wê bide dîyarkirin bê. Zerdeşt wê, destpêkek giring wê di hizirkirinê de wê bi wê rengê wê di felsefeyê de wê bide dîyarkirin. Felsefe wê, dema ku wê dakeve li nava jîyanê li ser temenê bi pîrsa çawa jîyankirinê re wê bi wê re wê li wê were hizirkirinê û ev jî wê di rengekê e wê, xwe ji çerçoveyek olî û ankû bawerî ne cihê wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Mijare felsefe û baweriyê wê di wê rengê de wê, çendî ku wê weke dualiteyek bi hev re bi nakok jî bê lê wê, di rengekê de wê hev wê ji hev bîafirênin û wê derxina li pêş. Di wê temenê de wê, têgînên weke yên baweriyê wê bi wê re jîyankirina ahengî û ne di nava nakokiyê de bûyîn jî wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Mînaq wê dema ku em bi zerdeşt û mitra re li wê dihizirin wê têgîna mitrayiya felsefî û ankû piştî zerdeştîya felsefî ku wê pêşkeve wê di wê temenê de wê di çerçoveya wê de wê şîroveyek jîyanî û gerdûnî wê bi fahmkirinê re wê were kirin. Lê di awayekê din de jî wê, ol û ankû bawerî wê, di wê temenê de wê weke çerçoveyek sazûmanî a di wê çerçoveya wê têgînê de bi yaqinkirinê jînkirinê û bûyîna xwediyê rengekê fahmkirinê a di wê de kûrbûyî wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Li vir wê mijare salixkirinê wê di wê rengê de wê, di rengekê de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, di wê dîmenê ku wê bi wê rengê wê di demên kevnera ên asya de wê, bi têkiliya felsefeyî û olê ku wê bi wê rengê wê were dîtin wê ol wê di temenekê pirezekirinê têtgnê û li gorî wê pêşxistina şewayekê jîyanî wê bide dîyarkirin. Bi wê rengê wê weke 'nerînek li jîyanê' jî wê were dîtin û fahmkirin. Felsefe ku wê hinekî jî wê weke nerîna li jîyanê û bi wê regekê fahmkirinê bê wê di wê temenê de wê, bawerî ku wê xwe weke tengekê jîyanê û fahmkirinê û hwd re wê bi pozisyon bikê wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê li ser şewayî re wê têtikilikê wê bi hev re wê bidina dîyarkirin. Lê felsefe wê bi temen û regekê fahmkirinê ê ji ya rewşa bûyî ku ew bê bi hişkiriin û derxistina li têtighiştinê re wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di nava civakên asyayî ên kevn de wê têtgîna bawerîyê ku wê bi temen û regekê felsefeyî wê pêşkeve wê li ser awayekê bawerîyî bi wê jîyankirinê re wê xwe di temenekê weke bi çerçoveya nixî û hwd re wê, di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Wê di wê rengê de wê aliyê menewî wê bi zêdeyî wê derketina li pêş wê hinekî jî wê di wê temenê li gorî wê jîyankirinê de wê xwediyê temen û çerçoveyek fahmkirinê bê.

Di aslê xwe de wê, mijarên ku wê werina salixkirin û wê bên nîqaşkirin ku mirov li wan dinerê wê di wê temenê de wê mijarê hebûnî bin. Wê di wê rengê de wê têtikiliya wan bi têtgînên afrîner re wê werina danîn û wê bên hanîn li ser ziman. Felsefe wê, pêvajoyek bi asta di dewama pêvajoyên berî xwe ên hizirkirinê de ku wê were û bibê bê. Wê di wê demê de wê dema ku em li kurdistanê û ankû mesopotamya, hindistan, çînê û hwd binerê wê, di wê rengê de wê bi wê re wê, were ev pêvajoyên fahmkirinê wê di xate xwe de wê di regekê de wê bidina domandin. Wê di wê temenê de wê weke nerînek jîyanî ku wê bi nerînen yazdanî bê û ankû piştî weke bi nerînen xwûdayî bê ku wê pêşbixin wê li ser wê re wê êdî wê çawa ew li jîyanê nerê wê bi wê re wê, were lê hizirkirin û fahmkirin.

Ev wê weke aliyekê ku wê di çerçoveya hizirkirinê de wê bibê. Ji rewşên fahmkirinê pêşî hêvîkirinên ku wê bibin wê di wê temenê de wê bi aqil û hişkirinê re wê derkevina li pêş. Li ser temenê watelêkirinê re wê ew wê xwe bide dîyarkirin. Minaq li demên kevnera ên kurdistanê ên demên qasîtîyan ên dawî de wê, têtgîna 'kevirê gûlla' wê were dîtin ku wê weke kevirê bi başkirinê jî wê were dîtin û wê li ser kevir wê rêgezên wê hatî nivîsandin wê hebê. Wê dema ku minaq wê zikê kesekê wê biêşihê wê herê zikê xwe bidiyê bi hêvîya başbûnê. Dema ku jinek zaroya wê nebê wê herê rahma xwe û ankû zikê xwe wê rûtbikê û bide kevir bi

hêvîya bûyîna zaroya wê û hwd. Wê di wê rengê de wê, di awayekê de wê ev wê weke aliyna ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê bibin bin. Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara hizirkirinê û watelêkirinê wê di wê temenê de wê li ser temenekê şenber ê jîyanî û hwd re wê xwe di pêvajoyên pêşî ê pêşketina aqilê herêmên asyayî de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê bi wê re wê, watelêkirin û bi wê wateyê jînkirin û ankû bi wê re di ahengekê de xwe gihandina li rewş, awa û şêwayekî kirinê ê jîyanî bi wê rengê têkili bi wê re danîn wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê di serî de wê bi wê re wê di serî de wê fahmbikê bê.

Wate û li gorî wê jînkirin wê ji aliyekê din ve jî wê temenê felsefeyên zêhnî ên kûr wê zêdetirî wê di reng û awayekê de wê biafirênê. Felsefeya bûda wê, çendî ku wê di dîmenekê xwezayî de wê bibê jî lê wê weke felsefeyek hiş û zêhnî jî bê. Wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, dikarê wê fahmbikê. Di nava felsefeya zerdeşt de jî wê heman rewş û dîmen wê were dîtin. Berî wê felsefeya mîtra wê zêdeyî wê, di rewş û awayekê xwezayî de wê xwediyê dîmenekê fahmkirinê bê. Piştî wê di dewama wê de wê aligirên wî bi ber aliyekê zêhnî ve wê xate wî ya fahmkirinê wê ji wê çerçoveya hizra xwezayî wê bi ber aliyekê zêhnî ve wê kûrbikin û bibin.

Di mijara felsefeyê û kûrbûnê de wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov li wê bihizirê bê. Ev aliyê bi têgîn û gotina 'kûrbûnê' re wê bi morfolojikî wê weke di xwe de wê xwediyê têgînek hizrî a bêşnor bê wê di rengekê de wê di wê de wê were lê hizirkirin. Di xwe de hizirkiirin û ankû di wê di xwe de hizirkirinê de wê, têkiliya fahman bi fenomenî bi hev re danîn û di wê temenê de awa û rengekê kûrbûnê çêkirina wê bi wê re wê pêşkeve. Ev wê weke rengekê ku wê êdî wê mijare hizirkirinê wê rengê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Hizirkirin wê dema ku wê ket pêvajoya di xwe de kûrbûnê de wê ji aliyekê ve wê ji dîtbarîya derve a xwezayî wê di awayekê de wê ji wê dîrkeve û wê di wê temenê de wê di temenekê zêhnî û hwd de wê, bidest pêşketina xwe ya bi hizirî û hwd wê bikê. Ev wê weke aliyekê wê yê wê yê ku mirov wê, di wê rengê de wê fahmbikê. Wê di wê çerçoveyê de wê êdî wê dema ne ji xwezayî bi ber fahmkirinê ve lê ji fahmkirinê bi ber xwezayê ve çûyinê wê bi xwe re wê werênê.

Ev wê, di wê rengê de wê, di wê temenê de wê, têgîna 'mîrov çawa dibînê' wê bi awayekê wê zêdetirî wê bi giringî wê derxê li pêş. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê

xwe di renekê de wê bi wê re wê, di wê temenê de wê, werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, di wê çerçoveyê de wê têngîna mirov çawa dibînê wê êdî wê weke ku wê temenê têngînên bi bawerîyan, piştire heta di demên heman de ên weke bîrdozîyan û hwd jî wê bi xwe re wê afirênê.

Di wê temenê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman wê ji olan heta bîrdozîyan wê dema ku mirov di awayekê de wê pêvajoyek hizirkirinê tefkîrbîkê û li wê bihizirê wê di wê temenê de wê di dîmenekê de wê ev wê bi têngîna nerînê û hwd re wê xwe bide dîyarkirin.

Di mijare fahmkirinê a felsefeyê de wê, di wê rengê de wê, di demên kevnera ên asya de wê, di wê temenê de wê êdî wê di renekê de wê pêşkeve. Çerçoveyek tekûz a fahmkirinê bi têngîna destpêkê, gerdûnê, mirov, pêvajoyên jîyanê, hebûnê û hwd re ku wê bê xwestin were lêgihîştin wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, dikarê wê bi wê re wê bi temenê têngîna nerînê û hwd re wê bi temenekê felsefeyî wê fahmbîkê. Di nerînê de wê, dema ku wê ev derkeve li pêş wê, weke ku em dibînin wê li ser wê temenê wê aqilê kirinê û hwd wê zêdetirî wê derkeve li pêş. Di nava felsefeyên asyayî ên pirr zû de wê kifşkirina têngîna kirinê û pîretîkê û hwd wê, di aslê xwe de wê, hinekî jî wê bi wê aliyê ve wê girêdayî bê. Di wê rengê de wê metafîzîka felsefeyî ku wê piştire wê ol jî wê li wê xwedî derkeve wê li ser wê temenê wê xwediyê fahmkirin û wateyekê bê. Di demên piştire de wê, weke ku em di demên felsefeyê ên kevnera ên li girêkê de dibînin wê têngîna metafîzîkê wê weke ku em bi aristo û hwd re dibînin wê bi temenekê hebûnê wê salixbîkê û wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê, bi wê re wê, di awayekê wê werênê ser ziman. Mijare metafîzîkê û hebûnê wê di wê temenê de wê, di renekê de wê, weke mijarek ku wê bi hev re wê bina temenekê hizirkirinê jî bê. Metafîzîk wê hinekî li pêşîya bûyînê wê di renekê de wê bi têngînek weke ku em di metafîzîka Asyayî de dibînin dervî demê wê di renekê de wê bihizirê. Wê di temenê de wê gotinên ku wê li ser hebûnê re wê derkevin ên weke ontolojiyê metafîzîkê û hwd ku mirov bi wan re werênê ser ziman wê, Metafîzîk wê zêdetirî wê ya li pêş fîzîkê û bûyînê wê bihizirê û wê di wê temenê de wê bixwezê ku ew bikê wê derkbîkê. Ontolojîkî wê bi zêdeyî wê hinekî din wê ji wê biçerçovatir wê, hebûna fîzîkî a ku ew dikarê were derkkirin wê bi wê re wê bi temenekê wê bihizirê. Wê li ser wê re wê bixwezê ku ew wê di renekê de wê, werênê ser ziman û wê bi wê re ew li wê bihizirê.

Metafîzîk wê aliyekê wê yê bi aqilê mirov û sînorê fahmkirina me ve jî girêdayî wê di rengê ku ew bi wê dihê hizirkirin de wê bi wê re wê were

dîtin. Di dewama wê de wê dikarê wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê di wê temenê de wê, bi hebûna hebûnê re ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê weke ku wê bi gelemperî wê di roja me de wê were ser ziman wê hebûn û sedem û rêgezên wê yên bûyînê wê bi wê re wê li wê bê hizirkirin jî lê wê, mejiyê mirov wê li ser ya nepenî re wê bi wê re wê bixwezê ku wê ew sînore ku ew hat bi fahmkiriin jî wê bixwezê ku ew herê ji wê wîrdetir jî. Her timî wê ji ya ku ew heya wê ji wê wîrdetir wê weke nûqteyek ku mirov bigihijiyê hebê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê were lê hizirkirin. Li gorî ontolojiyê ku wê her tiştê ku ew heya ku ew were wateya wê û wê bi watelêkirina wê re wê li wê bihizirê wê, di dewama wê de wê, li ser wê watelêkirinê re wê bi wê re di awayekê de wê bi wê lê hizirkirina wê re wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bidê dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê, xwe di renekê de wê bi wê rewê, bi lêpîrsînê re wê bide dîyarkirin. Lêpîrsîna bo fahmkirinê wê di wê rengê de wê bi wê re wê derkeve li pêş. Wê dema ku wê li ser fizîkê wê were lê hizirkirin wê ya ku ew dihê lê hizirkirin wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di demên felsefeyê ên piştê de jî wê di wê temenê de wê, were ji hev cihê kirin. Minaq wê dema ku wê şagirtê aristo ê bi navê **Andronikos** ku wê were gotin ku wê nivîsên aristo wê berhev bikê wê nivîsên wî yên ser xwezayê wê di bin navê 'fizîkê' de wê bicih û berhevbikê û yên li ser hebûnê, sedem û rêgezên wê ku wê werênê ser ziman jî wê di bin navê 'metafizîkê' de wê berhevbikê. Ji wê têngîne wê ya ku wê were fahmkirin ku wê metafizîk wê weke ya li pêşîya fizîkê ku ew heya wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin û wê bi wê re wê were hanîn li ser ziman.

Di wê temenê de wê, mijarên weke yên tiştên ne zindî ji yên zindî werina cihê kirin, ya ku dikê tevgerê û hwd wê çî bê wê weke aliyana ku wê di wê temenê de wê li wê were lê hizirkirin. Li gorî Aristo wê hebûnek derfizîkî xwûdê wê di renekê de wê, weke yê dana tevgerkirinê û sedema wê ya pêşî wê biafirênê. Wekî din wê dema ku wê bahsa zindîbûnê wê were kirin wê bi gîyanê re wê ew wê were ser ziman. Di wê temenê de wê, di renekê de wê, salixkirina gîyanê bi ya dijî re wê, di wê temenê de wê, weke têngînek bi fizîkê re a salixkirinê bê. Berî wê weke ku em dibînin wê li mesepotamiya di nava nivîsên sumerî de wê

were dîtin ku wê, her tiştê ku ew heya ku ew zindî bê û ne zindî bê wê di wê de wê li gîyanekê wê were lêgerîn. Di demên felsefeyê de wê ev wê bê temenekê lêpirsînê û wê di wê temenê de wê mijara gîyanê û jîyanê wê di awayekê di zikhev de ku ew dijîn wê bê li wan hizirkirin û wê bi wê re ew bi hev hena wê di temenê hebûna jîyane bi zindiyî re wê werê hanîn ser ziman.

Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê mijare jîyanê wê di awayekê de wê hertimî wê çavkaniya wê çî bê wê, di wê temenê de wê, li wê were lê hizirkirin. Wê weke ku em di nava têngîna zerdeştîyê de dibînin wê mijare hebûnê wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê derkeve li pêş. **Zerdeştî** wê di *'khordeh Avesta'* de wê, di destpêkê de wê mijara hebûnê wê di rengê weke ku em di nava têngîna olên yekxwûdayî de dibînin wê di temenekê felsefeyî de wê, bi bûyîna mirov û destpêka wê re wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê ev vegotin wê çendî wê weke vegotinna jî bin lê wê di renekê de wê tiştê di temenê aqilê felsefeyî de wê bidina me. Ew jî wê ew bê ku wê çawa wê lêgerînek li ser temenê fahmkirinê û bi hewldana gihiştina fahmkirinê wê bi wê re wê çawa wê were ser ziman wê bi wê re wê were dîtin.

Mijarên felsefeyî ên weke li ser têngîna hebûnê, metafîzîkê û hwd re wê di wê temenê de wê li wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê mijara bûyînê wê bi wê re wê, were lê hizirkirin. Alaqaya bi hizirkirinê a di destpêka mirov de wê, di wê temenê de wê derkeve li pêş. Di nava têngînen olî de wê, alaqaya bi têngîna fahmkirina destpêkê, bûyînê û pêvajoyên wê re wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê bi hizrên felsefeyî ku mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di nava têngîna zerdeştîyê de wê, minaq wê weke cotê mirovan ê ji wan zêdebûn dibê wê *'Mashya û Mashyana'* wê bi wê re wê were li wan hizirkirin. Wê bi wê re wê, di wê temenê de wê, dema ku wê ew wê bibê wê çavkaniya jîyanê mirov û hebûnê û hwd wê çibê wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Mijare hebûnê û fahmkirinê wê di wê rengê de wê, xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Felsefeya demên kevnera wê dema ku wê li wê bihizirê wê bi têngînek ku ew di wê de fîzîkê kifşdikê wê di wê temenê de wê li ser wê çerçoveya xwezayî re wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, mijare fîzîkê û felsefeya xwezayê wê di wê temenê de wê, weke du aliyên ku wê bi hevdu re wê xwe di wê temenê de wê bidina dîyarkirin bê.

Mijare aqil wê, dema ku wê bi wê re wê were ser ziman wê aliyekê din jî wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ew jî wê ew bê ku wê, bi gotina 'daketina aqil li nava jîyanê' bê. Ev wê, weke gotinek ku wê ji gelek aliyan ve wê karibê ji wê derhanînên bi têtînanê were kirin bê. Aliyê pêşî wê di wê temenê de ku mirov wê êdî wê bi aqil bibê û wê jîyane xwe wê bîaqil wê bide domandin bê. Aliyê din jî wê, di awayekê din de jî wê di wê rengê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê aqil wê, serwerîya wê a di nava jîyanê de bê. Weki din wê bi wateyên weke êdî mirov wê bi aqil wê bigihijê rastiye û fahmkirinê bê.

Felsefe wê tiştê din wê di wê temenê de wê, derxê li pêş. Ew jî wê ew bê ku wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê aqil wê ji şartûmercên xwe yê jîyanî ê jîyane mirov bê. Wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin û wê were hanîn li ser ziman. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, aqil wê bi wê rengê wê, pêşketina wê êdî di nava jîyanê de wê derkeve li pêş. Bi aqilbûn wê di wê temenê de wê bi wê re wê bi fahmkirina xwe û xwezayeya û di dewama wê de wê li ser temenekê ji hev cihê kirina ya baş û nebaş û hwd re wê were ser ziman.

Têtînanê weke yê baş û nebaşîyê wê weke têtînanê aqilê darazî bin û wê di wê temenê de wê li ser temenekê zêhnî wê werina fahmkirin bin. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê, bi wê re wê, êdî wê derkeve li pêş. Têtînanê aqilê kirinî a di nava felsefeya Asyayî û hwd de wê, di wê temenê de wê, di demên kevnera de wê xwe di temenê fahmkirina felsefeya xwezayî de wê di rengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di mijare felsefeya xwezayê de wê, dema ku wê derkeve li pêş wê, di wê çerçoveyê de wê, çawa wê bi wê re wê bijî û wê ji wê sîd jî wê bigirê. Wê dema ku wê bi aqilê fahmkirina xweza çî ya wê demên kevnera wê, li xwezayê wê bihizirin li herêmên girêkê wê li herêmên mesopotamya û hwd çawa wê ji wê sîd wê were girtin wê bi wê re wê, li wê were lê hizirkirin. Li ser wê temenê wê di awayekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyî wê li asya wê, di awayekê de wê, di demên kevnera de wê bi budismê û ankû konfiçyus û berî wan weke bi zerdeşt re ku wê were dîtin wê bi têtînanê zêhnî a xwezayî wê xwe bide dîyarkirin. Di mijare aqilê zêhnî de wê, di wê demê de wê li herêmên asya wê bi zêdeyî wê, ev wê were dîtin. Li ser wê temenê wê di awayekê teqezî de wê, çawa wê were fahmkirin wê hertimî wê weke mijarekê wê xwe bi felsefeya asyayî re wê bide dîyarkirin. Têtînanê

nepeniparêz ên bi metafizîkî wê di wê temenê de wê, şêwayê hizirkirinên xwe yên ku ew pêşdixin wê di renekê de wê ji aliyekê din ve jî wê, bi felsefeyî têgihna wê bixwe re wê bidina dîyarkirin. Weke ku em ji nava têgihên budistan dixwênin wê minaq têgîna dibistanên weke **'ajnana'** wê weke dibistanake 'gûmanparêz a li asya dûr ku wê mirov dikarê bi têgînên wê re wê di çerçoveya felsefeya gûmaniyê de jî wê werênê ser ziman bê. Çerçoveya hizrên wê di renekê de wê, di renekê weke 'ti tişt, zanîn wê ne di temenekê dîyarî de bê' re wê, werênê ser ziman. Minaq di nava têgihên Yajñavalkya de wê li ser 'atman' wê were hizirkirin wê 'bêderfetbûna gihiştina zanîna artman' wê werênina ser ziman. Li ser wê temenê wê hizrên ku wê werina ser ziman wê di çerçoveyek gûmanîparêz de jî wê werina ser ziman.

Ev têgîn (ajnana) wê di renekê fahmkirinê ê ku wê bi mantiqê wê re wê di temenekê gnostikî de wê dikarê di awayekê de jî wê fahmbikê. Di wateya 'nezanînê' û ankû 'ya nayê zanîn de jî wê dikarê wê fahmbikê. Beremberê wê gotina 'jnana' dihê bikarhanîn ku wê weke di wateya 'ya bi zane', 'zanîn' û ankû 'rewşeniyê' de dihê bikarhanîn bê. Di awayekê de wê hinek têgînên weke yên di nava budismê de jî wê werina ser ziman ên weke 'Samaññaphala Sutta', û 'Brahmajāla Sutta' bin. Di wê temenê de wê, wateya wan gotinan ên weke ku wê li ser temenekê başiyê jîyankirinê wê di renekê de wê werênê ser ziman bin. Minaq 'Brahmajāla Sutta' ku wê were wateya 'fêkiyê jîyanî' jî wê di wê temenê wê, di derbarê jîyane mirov, zêhn û rewşên psîkîkî ên rûhî û hwd re wê, têgînekî wê bikê ku ew bide me. Weki din li ser temenekê ku wê çerçoveyek jîyane bi rewîstî wê bi wê re wê were xêzkirin. Ji dema bûda têgînên fêrbûyî ku wan werênê ser ziman wê bide dîyarkiirin. Weki din li ser rewşa ku mirov tiştêkê xirab bikê û xwe bi wê re nebaş hîsbikê û hwd re wê, di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Wê di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê xitabî rewşa rûhî a derûnî ku mirov wê çawa wê di wê temenê de wê bi başiyê bikê û xwe bibaşî hîsbikê, û ya nebaş û ankû xirab wê bê nearamiyan wê bi mirov re wê bide çekirin. Di wê temenê de wê, minaq keyê magadha key Ajatasattu ku wê were dîtin ku wî çî xirabî kir û di encama wê de wê xwe di derûniyek xirab de wê hîbikê wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê were hanîn li ser ziman. Di awayekê din de ku wê taqabûlî têgîna karma bikê wê 'kamma' wê were wateya çalakiyê û girêdanê û ankû ahenge bi rastî a bi wê re wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Weki din ji aliyê din ve wê 'Samaññaphala Sutta' wê, weke aliyekê din ku wê li ser ya baş ku mirov wê di rengekê de wê, bi wê re li wê were hizirkirin bê. Bi gotinên weke "ku keşîşan, min û sangha ku hinek me piçûk bikin û bidina nîşandin bila ew we sewkî nefretê nekê. Destûrê nekin ku hun tolê hildin. Nekevina dijberîyê. Bi hêrs nebin. Ev ku bûn wê weke tiştina ku wê li pêşîya azadbûna weke astengna wê bibin bin." re wê werê ser ziman.

Di dewama wê de wê li ser temenê weke ya rastkirin, derew nekirin, dîrûstbûn, ji xwe neçûn û di hişê xwe hertimî kirinên xwe kirin. Tenê rastî gotin. Ji buhtanan dîr sekin in. Ji şûna ji hev beşkirinê li hev girtinê, yekîfî û levkirinê esas bigirin. Bi gotinên ku wê dilê mirov wê xweşbikin û wan xweş bigirin bînina ser ziman û hwd re wê ev wê were ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Ev wê weke aliyna ku wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê çawa wê bi xwe re û bi hewirdora xwe re wê baş bê jînkirin wê hinekî wê bi wê ve wê girêdayî wê di rengekê de wê mirov wê karibê li wê bihizirê bê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijarên ku wê di wê temenê de wê werina esasgirtin wê weke mijarên li ser temenê keseyetiyê ku wê werina esasgirtin bin. Di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê li ser wê temenê wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Li ser wê temenê wê ev tîgîn wê di rengekê de wê weke ku em dibînin wê li ser temenekê kirinî a weke ku me hinekî li jor hanî ser ziman bi tîgîna weke 'ajñana' re hanî ser ziman wê weke ku wê çawa wê li ser wê temenê kirinî wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê bi wê re wê, li wê bihizirê. Me li jor dema ku salixkirina wê gotinê kir wê weke 'ya nayê zanîn' û ankû 'nezanînê' re wê hanî ser ziman. Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku ev wê tîgîna ya nayê zanînê wê li ser temenê yên nayêna zanîn ên weke ku em bi tîgînek metafîzîkî dikarin wê fahmbikin re wê, werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, li ser temenekê gîyanî a 'her tiştê dizanê' û ankû di wê temenê de wê, di wê rengê de wê gihiştina 'zanîna bê sînor' ku wê bi wê re wê were ser ziman wê li hemberê wê jî wê weke tîgînek gûmanparêz wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Ya ku em di mantiqê tîgîna 'ajñana' de dibînin wê di çerçoveyek fahmkirinê a rasyonâlî de wê bi hewldana gihiştina çerçoveyek fahmkiirînê û bi wê re li ser temenekê kirinê pêvajoyên fahmkirinê

jîyankirinê û hwd re wê karibê wê salixbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di rengê de wê bi wê re wê, were ser ziman.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê ji têtînen rûhanî û hwd û ankû wê zanîna dervî mirov wê çawa bi derfet bê wê, di wê temenê de wê li ser wê hizirkirinên wê bîn kirin û wê di wê temenê de wê bixwezê k uew wê fahmbikê û ew wê di rengê de wê fahmbikê. Wê dema ku mirov wê, nebê û ankû berî mirov wê çiroskek zanîne wê hebê wê çawa wê mirov karibê wê di wê rengê de wê di awayekê de wê werênê ser ziman wê, di rengê de wê li ser wê bisekinê.

Di wê çerçoveyê de wê faktora hişmendiyê wê bi temenekê hebşna zinditiya mirovî û ankû jîyankirina mirov re wê bi temen bikê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê di nava têtîna 'ajnana' û 'jnana' de wê mijare zanîne wê weke faktorek ku wê her yekê wê ji aliyê xwe ve wê bi wê bihizirê û wê li ser wê temenê wê hin bi hin wê aliyên din ên weke ku mirov wê çawa wê dikarê bi wê gûmanê bikê û ankû nekê û hwd re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di wê rengê de wê, di navaroka zanîne de wê çendî mirov dikarê wê fahmbikê û ankû mirov çawa heya, zanîn di rastiyê de çî ya û hwd wê, weke mijarên ku wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê li wê werina hizirkirin bin. Di wê çerçoveyê de wê nîqaşên di nava têtîna Ajnana û jnana de wê di awayekê de wê çerçoveyek têtînek gûmanparêziyê jî wê di wê çerçoveyê de wê li ser temenê gihiştina rast û hwd re wê, xwe bide dîyarkirin. Wê çerçoveyê di nava felsefeyên asyayî de wê weke têtînek gûmanî a asyayî jî wê di rengê de wê salixbikê û wê werênê ser ziman.

Têtînen weke atman, brahman û hwd wê, di wê temenê de wê weke têtînen ku wê bi rengên hizirkirinên bi wan û hwd re wê di armanca hizirkirinên bi *ajnana* û hwd de bin. Wê di wê temneê de wê bi wan re wê di awayekê de wê xwe di temenekê pozisyonî a beremberê de wê di awayekê de wê, werênê ser ziman. Têtîna ajnana wê di wê temenê de wê di awayekê de wê pirsan li ser temenê zanîna teqez û hwd ku wê were ser ziman wê bipirsê. Li ser rewşên zanîne wê pirsan wê bipirsê. Her rewşên ku ew weke bi 'tekûzî' hena jî wê pirsan wê li ser wan re wê bikê û wê di wê temenê de wê bixwezê ku ew xwe bigihênê rengê hizirkirinê ê bi wê ya fahmkirinê.

Di wê çerçoveyê de wê, lêpîrsînên bi hizirkî ên li ser têngnan bi zanîna re wê di wê temenê de wê êdî wê di rengekê de wê pêşkeve. Lêpîrsîna rastîtiyê wê pêşketina wê di rengekê de wê bibê û wê di wê çerçoveyê de wê, rastîti wê weke rêjeya fahmkirinê re wê were lêgerîn, ku ew zanînek rûhanî û ankû ya pîroz jî bê. Di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê xwe di wê temenê de wê bide dîyarkirin.

Di nava felsefeyên asyayî de wê bi wê temenê mirov dibînê ku wê felsefeyên bi temenê kirinê û hwd ve girêdayî ku wê xwediyê rengekê fahmkirinê bin wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Minaq çendî ku wê ji aliyekê ve weke têngnek gîyanî jî wê ji wê di rengekê rêgezî de wê were fahmkirina têngna karma wê di temenekê kirinê û felsefî de wê bi wê temenê wê zêdetirî wê di rengekê de wê were dîtîn ku wê derkeve li pêş. Di temenê li kirinê hoyandinê û rast hûnandina wê de wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê, di awayekê levkir de wê, bi wê re wê li wê bihizirê. Têngnên weke yên karman wê di wê rengê de wê mijarên weke yên nakoyî, levnekirinê û hwd jî wê di awayekê de wê di xwe de wê bikina berlêpîrsînê de. Wê di wê temenê de wê di zanîna de wê weke aliyekê doktrinê û konseptî a di çerçoveya fahmkirinê de wê xwe bi wê re wê di wê temenê de wê di awayekê de wê weke ku mirov wê fahmdikê wê bide dîyarkirin.

Di demên kevnera ên asayî de felsefe û têrbûna bi wê re û pêşketina olên biaqil

Dema ku em bahsa demên kevnera ên asya bikin wê di wê demê re wê, di awayekê de wê bi wê re wê were dîtîn ku wê di temenekê de ê, pêvajoyên wê yên pêşketinê wan hinekî li ser encamên wan re dikarê werênê ser ziman. Di warê felsefeyê de wê, di serî de wê têrbûnek zêde pêşketî wê bibê. Minaq wê dema ku wê bahsa dibistanên li ser rêgeza 'Brahmajāla Sutta' wê were kirin wê li ser 50'î re wê di awayekê de wê werina bilîstekirin. Di dewama wê de wê, di rengekê de wê, li deverên herêmê wê pêşveçûnên bi felsefeyî wê bibin.

Xosletên bi aqilê pêşketina asayî wê di awayekê de wê, li ser temenekê yaqinkirinê bê. Wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê, hertimî wê li ser encamên felsefeyî ên gihiştinê de wê, di wê temenê de wê bi wê re wê ew wê bibê. Di wê temenê de wê navendên giring û dîrokî ku mirov dikarê bahsa wan bikê li hindistanê, hundiuyî û ankû pêşketina budismê. L çîna taoismê û heta felsefeya filosofên weke konfiçyus, li japonya sîntoism û heta zen-budismê, li kurdistanê yazdanî û heta pêvajoyên

pêşketinê ên mîtrayî û zerdeşt û hwd wê di wê temenê de wê, dîmenekê bi rengên pêşketina wê re wê di awayekê de wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin.

Di wê temenê de mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev pêvajoyê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê giring wê çerçoveya wê ya pêşketinê wê hin bi hin wê di dewama wê de wê bi hev re wê, têkiliyên wan ên bi hev re jî wê di çerçoveya bandûr û bertekê û hwd re wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê, di temenekê hizrî û pêvajoyên wê yên pêşketinê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê pêvajoyên hizrên demên kevnera wê di wê temenê de wê, xosletekê din jî wê bi wan re wê bide dîyarkirin. Wê çendî ku wê di rengekê olî de wê bide dîyarkirin jî lê wê di temenê wê de wê li ser temenekê felsefeyî wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Xosletê van pêvajoyên felsefeyî ku wê di dîmenekê de wê bi têngînên olî re wê weke bi rengê nerîna wan a li dînyayê û jîyanê re ku wê xwe bide dîyarkirin re wê, dikarê di awayekê de bikirpênê û wê werênê ser ziman. Nerîna li jîyanê, mirov, hebûnê, gerdûnê û hwd wê, di wê temenê de wê bi çerçoveyekê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Dema filosof-pêxember ku wê bi wê re wê pêşkeve wê, di wê temenê de wê, temenê felsefe-ol û hwd jî wê bi wê rengê wê di dewama wê de wê biafirênê.

Di pêvajoyên pêşvçûnên li herêmên asya ên di demên kevnera de wê bi wê re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin ku wê çawa wê xwediyê awayekê bê. Wê dema ku wê çerçoveya zanîna asyayî wê di wê çerçoveyê de wê bi nerînek felsefeyî were derxin û lê nerîn wê di aslê xwe de wê bi wê re wê ev di rengekê de wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Nerîna olî ku wê bahsa wê were kirin wê bi gotinê wê, di wê temenê de wê hinek têngihên ku em di wê çerçoveyê de dikarin balê bikişênina li ser wan wê hebin. Di wê çerçoveyê de wê minaq wê di demên kevnera ên li asya wê mejuya wê zêdetirî wê kevn wê herê. Wê di wê temenê de wê, heta ku wê dem wê were demên weke yên konfiçyus û hwd wê weke demna têrzanîn ku wê di wê temenê de wê bi sazûmanî pêşkevin wê werina dîtin. Wê di wê çerçoveyê de wê temenê filosofên weke yên konfiçyus û hwd wê di wê temenê de wê mejuyek kevnera a berî wan ku wê were jînkirin wê bi wê re wê hebê. Li ser wê temenê wê hizrên xwe li gorî wê di çerçoveyek civakî û pêşketina wê de wê bîna ser ziman. Di dewama wê de mirov dikarê wê jî wê werênê ser ziman ku wê mijara hizirkirinê wê bi wê re wê di rengekê de wê pêşkeve. Di çerçoveya

nerîna olî de bi felsefeyî wê ji du aliyan wê wê di wê çerçoveyê de mirov dikarê wê fahmbikê. Yek wê di temenê nerînek bi sazûman û bi bi hev re diahengê de ku wê pêşkeve wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Aliyê din jî wê li ser temenê rêgez-pirtûk û hwd re ku wê pêşkeve bê. Di wê çerçoveyê de wê, têngîna weke li kurdistanê ku wê bi gotinên wek e'ahlî-kitap' re wê were ser ziman wê hinekî jî wê taqabûlî wê çerçoveya fahmkirinê bê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê mijara felsefeyê li asya wê, di wê temenê de wê, pêvajoyên wê yên pêşketinê wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin. Li kurdistanê di demên mesopotamîkî de wê pêvajoyên şaristanî ên ji demên sumeran û heta demên gûti, qasî, hûrî û mîtannî û hwd wê di wê temenê de wê li ser temenekê biastbûnê û pêşketina wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Di pêvajoyên felsefeyê ên kevnera ên asyayî de wê, keviyên çeman weke li kurdistanê diclê û firat, li hindistanê ganj, li çînê weke **Yangtze**, li japonya weke fuji û hwd wê weke van gelek deverên din ên giring jî wê hebin ku mirov dikarê wan binavbikê û di wê çerçoveyê de werênê ser ziman wê hebin.

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê di wê temenê de wê li wê binerê wê ev rewşên weke li keviya çeman bi cihbûn wê di awayekê de wê weke devên avî û bo jîyanê bi derfet bin. Di wê temenê de wê ev dever wê zêde di derbarê jîyane li dora wan destpêkirinê jî wê çendî ku mirov karibê wê, hinek aqılmeşandinna bikê jî lê wê hertimî wê bi derfet bê ku ew kevntir herin. Minaq li diclê û firat wê, pêvajoyên şariştaniyê wê li dora wê bi sûmeran re wê li dora 6 hezar salan û hwd re wê bê dayin destpêkirin. Lê nîşandinên bi komî li ber çemên diclê û firatê ên jîyankirinê ku ew hatina kifşkirin heta demên peleolitikê wê kevntir wê herin.

Di wê temenê de wê, ev rewş wê, di derbarê temenê jîyanê û hwd de wê têngnekê wê bi xwe re wê bide me. Gelek herêmên weke herêmên 'çolên komê' wê piştê wê bibin. Berê li wan şariştaniyên ku ew hatina jînkirin wê nîşanakên wan wê werina dîtin. Ev jî wê di wê temenê de wê di awayekê de wê weke rengekê din ê ku mirov dikarê wê, di serî de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Mijara jîyanê wê di wê temenê de wê kevnbûna wê bo pêvajoyên hizir wê çi wateya wê hebê? Di serî de wê dema ku mirov wê li wê dinerê wê di wê temenê de wê çerçoveya wê ya ku mirov wê dikarê wê bi wê re wê

li wê bihizirê wê bi wê re wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê dikarê wê di wê rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di aslê xwe de wê, mijara pêvajoyên dirêj ên jîyankirinê wê di rengekê de wê, temenê wê biafirênin ku wê çawa wê pêvajoyên hizirkirinê wê bi xwe re wê bi xêvî wê bi temen bikin. Wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê, karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijara fahmkirinê wê dikarê wê di wê rengê de wê di wê temenê de wê, bi wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê rengê de wê pêvajoyên biastbûnê ên bi aqil ên dem bi dem ku wê bibin wê mejuya wan heta demên neolotikê û berî wê jî wê herê. Di wê temenê de wê ev pêvajoyên wê yê ku em dikarin wê di wê temenê de wê werênê ser ziman wê bi wê re wê bibê. Di demên piştê de jî wê li ser wê re wê li hev zêdebûnê û li ser hev re wê bi astbûna bi dîmenî dúbare û dúbare bi watelêkirinê û hwd re wê, di rengekê de wê çerçoveyek fahmkirinê wê biafirênê. Dúbare wê di temenekê zêhnî de wê temenê kûrbûnê wê biafirênê. Ya ku wê di pêvajoyên pêşketina bi hizrî de wê bi xwe re wê ji aliyekê din ve jî wê biafirênê wê ev bê.

Di awayekê de wê, pêvajoyên bi pêşketinê bi aqil wê pêşî bi navlêkirinê, di wan navan de lêgerîna bi wateyê û di wan watayan de gihiştina bi têgînên weke levkirinê û qarakterî û hwd wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê weke aliyekê din jî wê bi pêvajoyên hizirkirinê ên ku em dibînin weke bi temenê bandûrê û bertekê û hwd re wê bi têgînên dîyalektikî û hwd re wê têtikiliya wan wê bi hev re wê were dîtîn. Her firehkirina wê di wê temenê de wê bê kirin wê ji aliyekê din ve jî wê bi wê re wê weke di dîmenekê de di wê de kûrbûn jî bê. Wê di wê rengê de wê ew wê bi wê re wê bi wê re wê bijî.

Di çerçoveya aqilê felsefeyî de wê aqilekê fahmkirinê û têtikiliya fahmkirinan a bi hev re danînê re wê di rengekê de wê bê danîn. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê bi wê re wê fahmbikê bê. Têtikiliya zêhnî wê bi fenomenolojikî wê temenekê fahmkirinê a giştî wê bi xwe re wê biafirênê. Wê dema ku wê zerdeşt wê hebûnê wê weke 'hevqirtinekê' ku wê li wê bihizirê û wê bi têgînî wê werênê ser ziman wê di wê rengê de wê, di awayekê de wê, temenê wê jî wê di awayekê de wê biafirênê. Di dewama wê de wê têgînên weke levkirinê, ahengê, yekîtiyê, lêhatinî û hwd ku wê bînin ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyna ku mirov dikarê wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Wê dema ku em li nava felsefeya mitra û zerdeşt dinerin wê têgîna hevgerîtinê û yekitiyê û ankû ahengê wê bi wê re wê were dîtîn ku wê temenê hebûnek heyî a bûjenî û ankû fîzîkî de wê bi wê re wê were lêhizirkirin. Her wusa di nava hizrên bûda û konfîçyus de jî wê ew di rengê de wê were dîtîn. Wê di wê çerçoveyê de wê, mirov dibînê ku wê li ser wê re wê di temenekê levkirinê de wê çawa wê werênê ser ziman wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di aslê xwe de wê mijare felsefeyê wê, di wê çerçoveyê de wê dema ku wê bahsa levkirinê û ahengê were kirin wê lêkirinê û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ev jî wê, çerçoveyek rasyonelî wê bi xwe re wê di dîmenekê de wê derxê li pêş. Di nava felsefeyên asyayî de wê, şewayekê mantiqî ê di wê de wê bi têgînek bi wê kûrbûnê ku ew dikin re wê fahmbikin. Bi wê re jî wê çerçoveyek rasyonelî ku ew bi wê re di wê çerçoveyê de ew bi wê re ew lê dihizirin wê bi wê re wê dibînin.

Di wê çerçoveyê de wê, li ser temenekê fîzîkî û metafîzîkî re wê weke ku em di çerçoveya têgînên li ser atman û brahman re dibînin û hwd re wê were kirin. Wê di wê çerçoveyê de wê, felsefeya kirinê wê di nava felsefeyên asyayî de wê weke lingekê din ê giring wê biafirênê ku wê, bi wê re wê, aqilê mirov wê hertimî wê bi dûnya ku ew dijî re wê alaqadar bibê û wê hertimî wê fahmbikê bê. Di wê çerçoveyê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê giring wê bi wê re wê di rengê de wê were dîtîn.

Di nava felsefeyên asyayî de wê, di wê temenê de wê têgîna kosmolojiyê wê li ser wê temenê wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş û wê weke ku mirov wê bi wê re wê bibînê wê bê sedem û temenê pêşveçûnên weke mantiqê, astronomiyê û hwd û her wusa di demên piştê wê têgînên weke fîzîk û zanînen fîzîkî û hwd re. Wê di wê rengê de wê, di aslê xwe de wê, ev pêvajoyên weke ku wê pêşkevin wê weke pêvajoyên di wê de ên kûrbûnê xwe di rengê de wê bi wê re wê bidina dîyarkirin.

Zanîna asyayî wê rewşenîya wê her wusa wê hertimî wê li ya pêşîya xwe û ya 'dervî demê' wê di awayekê de wê li wê bihizirê. Li ser wê temenê wê têgînek teybet a metafîzîkî wê xwe bi wê re wê di rengê de wê bide dîyarkirin. Wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, metafîzîk wê weke têgîna ya ku ew dervî zanîna me maya wê kifşbikê û wê bi wê re xwe bigihênê zanînen din. Hizirkirinên weke yên ku wê minaq wê suhrewerdî wê şîroveyên wî yên li ser aqil wê di wê temenê de wê di wê temenê de bê ku wê aqilê astbilind gihiştina wê hemû nepenî wê li mirov vebin wê bi awayekê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Ev jî wê di mejiyê wî de wê weke di rengê de wê li ser

kevneşopîya mîtrayî û piştire ya zerdeştî re ku wê bi têtînek ji xwe dana derbaskirinê û bi wê xwe ji xwe derbaskirinê gihiştina astekê re wê werênê ser ziman. Wê jî wê rewşên fizîkî wê di wê temenê de ku ew weke bi têtîna madîyetê re wê dihênê ser ziman wê derketina dervî wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê werênê ser ziman.

Di zanîna asyayî de wê fizîk wê ne weke têtînek ku ew dihê redkirin bê. Wê weke hebûnek ku ew ji wê were derbaskirin bê. Wê hûrgilê dema ku mirov wê windabikê ji berçav wê demê mirov wê aliyekê wê yê giring wê weke ku wê ji berçav wê windabikê û wê êdî wê nikaribê wê bi xosletên wê yên rast re wê werênê ser ziman.

Li ser wê temenê wê rewşa wê ya fizîkî re ku mirov dihizirê wê aliyên wê yên bi felsefeya kirinê û hwd re ku wê derkevina li pêş wê hinekê jî wê bi vê aliyê ve wê girêdayî bin. Di wê temenê de wê, di nava hinduismê de bê, di nava budismê de, di nava taoismê de, di nava felsefeyên din ên demên kevnera ên weke yên konficyus û hwd de wê, ev wê bi zêdeyî wê derkkeve li pêş. Li kurdistanê di nava felsefeya mîtra û zerdeşt de jî wê ev xoslet wê bi zêdeyî wê li pêş bê. Ya ku wê ji aliyekê ve wê dema ku mirov bi felsefeyî dinerê wê felsefeya wan ji aliyê bûjenî ve wê bi şenberî wê bide nîşandin û ji aliyê din ê hizrî ve wê bide fahmkirinê wê hinekê jî wê di temenê wê de wê ev wê hebê.

Ber vê yekê wê dema ku mirov li zanîna asyayî û ankû rojhilatî bihizirê van xosletên wê yên felsefî di serî de mirov divê ku wan li berçav bigirê û wan fahmbikê. Wê di wê temenê de wê, dema ku wê bahsa menewiyetê û hwd wê were kirin wê, ev gotina menewiyetê wê di temenekê têtînek gîyanî û hwd de wê fahmkirina wê di gelek aliyên de wê wene ne rengê fahmkirina wê ya bi dîyarî bê. Wê di wê rewşê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê li ser temenekê wê mijare zanîna a bi epistemolojîkî di nava zanîna asyayî de wê, di serî de wê bi xosletên wê yên ku mirov wê fahmbikê re wê di serî de wê ji hev derxê. Wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin.

Di pêvajoyên felsefeyî de wê, di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê din jî wê xwe bide dîyarkirin wê, dema ku wê zanîna wê hilde li dest wê bi wê temenê re wê ji têtînekê li kirinê nerîntinê zêdetirî wê bi kirinê û wê re wê fahmbikê. Di wê temenê de wê mijare felsefeyê wê di wê rengê de wê, êdî wê bi zanîna wê re wê, xwe di rengê de wê, bide dîyarkirin.

Di nava zanîna asyayi û ankû rojhilatî de wê, di wê temenê de wê mijare zanîna kirinê wê dema ku wê derkeve li pêş wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Di nava felsefeyên wê de wê dema ku wê bi têngîna menewiyetê û hwd re wê keseyet, rewîst û hwd wê bi wan re wê were hanîn li ser ziman wê di wê temenê de wê ev wê bi temen û têngînek sîyanî re wê, li ser çerçoveyek fahmkirnê a şenber re wê, werê ser ziman. Wê bi wê re wê, ji wan têngînên sîyanî, rewîstî û hwd wê, binirxî û wateyî fahmkirinên kirinê û bi wê rengê çêkirina têkiliyekê di nava wan de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Minaq ku em bahsa felsefeya jain ê li hindistanê bikê wê di wê temenê de wê dîmenekê wê bide me. Wê li ser temenekê epistemolojikî wê mijarên weke yên metafîzîkê, gerdûnê, hebûnê, ontolojiyê û hwd wê hilde li dest û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê bi xosletên wê yên cihêker ku mirov wê werênê ser ziman wê bi dualiteya zêhnî a nava zêhn û bedenê re wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di nava wê de wê zêde mirov rastî têngînek weke ya xwûdayî ku ew hêza wê têrî hemû tiştê dikê newê. Bi têngînek gerdûnî a sermed û ne hatî afirandin re wê li wê bihizirê. Di temenekê aşîtiyane de wê, çawa mirov wê bi kirinên xwe wê hertimî wê rê li azadiya xwe ya gîyanî wê vekê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di **felsefeya jainê** de wê, hebûn û bûyîna hebûnê, rasyonalîya hebûnê, gerdûn û hevgirtinîya wê, xwezaya wê, û rêya bi wê re a bi ber azadiyê û xilasîyê ve wê çawa bê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Bi awayekê rasyonalî wê xwediyê temenekê hizirkirinê û fahmkirinê bê. Li ser temenê bi xwe bibawerbûnê wê xwediyê kirpendinekê bi fahmkirinê bê.

Felsefeya jainismê wê weke felsefeyek ku wê bi temenekê baweri jî wê xwe bide dîyarkirin. Li dijî tûndûtûjîyê bê. Bi xwe bixwe baweriyê wê derxê li pêş. Li ser temenekê ku ew bi wê dihizirê ku wê gerdûn bi temenekê rêgezî ê dualiteyî pêvajoyên xwe yên peresendinê dijî re wê werênê ser ziman. Weki din wê rêgezê li ser temenekê bandûr û hevraştîyê re wê, wê dihênê ser ziman.

Felsefeya jaine wê li ser temenekê bûjenî û fîzîkî re wê li wê bihizirê wê di awayekê de wê mijare hebûnê wê li ser temenê wê yê fîzîkî û rewşên wê yên hebûnî û ankû ontolojikî re wê xwe re wê bikê mijar. Minaq wê hebûna ontolojikî wê di şeş temenan de wê bi rêgezî wê werênê ser ziman. Ew jî ku wê temenê wê li ser 'dravya' avabin wê werênê ser ziman. Ew wan weke şeş bûjenî dayimî dihênê ser ziman. Di wê pêvajoyê de wê, temenê pêşî 'jiva' ku wê weke hebûnên bi şiyar/hiş û

gîyanî bènê ser ziman. Weke bûjena ne bi şîyar/hiş jî wê bi navê 'pudgala' re wê werênê ser ziman. Ya sêyem wê bi weke bi rêgezî wê bi 'dharma' re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ya çarem wê rêgeza hisandinê 'adharma' ku wê bi navbikê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ya pêncem bi têngîna hebûna fezeyê û ankû 'ākāśa' re wê werênê ser ziman. Ev jî wê di temenê têngîna wê ya fezeyî de wê karibê were fahmkirin. Ya şeşem jî wê bi navê 'kāla' ku wê were wateya 'demê' re wê werênê ser ziman. Li ser wê temenê wê bixwezê ku ew çerçoveya 'tattva' ku wê were wateya xilasiyê wê werênê ser ziman.

Di pêvajoyên pêşketina felsefeya jaine de ku wê xwediye cihekê giring bê dibistana 'Digambara' wê dema ku ew tattva dihênê ser ziman wê weke ku ew dihênê ser ziman wê 'heft tattva' wê hebin. Ew jî wê temenê wê li ser şeş rêgezên temenî ku me li jor hanîna ser ziman wê ava bê. Minaq wê bi kortasî ew jî wê di wê temenê de bin. 'Jiva' weke ya dijî, 'ajiva' weke ya najî, 'asrava' ku weke hem ya dijî û hem ya najî ku wê di temenekê karmayî de wê, bi awayekê wê bi wê bihizirê, 'bendha' qatkên karmayî ku wê bandûrê li gîyanê bikin û ankû wê di xwe de dilgirtinîya wê pêşbixin û ankû wê weke ne azadbûna wê werênê ser ziman, 'samvara' weke sekna qatkên karmikî, 'nirjara' weke qatkên karmikî ên bûhûrî jêbirina wan û 'moksha' ku wê were wateya xilasiyê wê weke rêgezna wê yên ku wê di wê temenê de wê bi wan wê wê bihizirê bê.

Weki din wê şewayê felsefeyî ku mirov wê bahsa wê bikê wê di wê temenê de wê çawa wê xwediye renekê ku ew bi wê tefkir dikê mirov dikarê bigihijê zanînê. Di nivîsên weke Tattvarthasūtra, Parvacanasara, Nandî, Anuyogadvarini û hwd de û hwd de wê dema ku wê bahsa rêyên gihiştina zanînê wê were kirin de wê, bi rengê 'pratiraksa' û ankû derkkirinê, 'anumana' û ankû derhanîna ji hev, 'sabda' weke gotinên bineterên pîroz û hwd re wê, werênê ser ziman. rêyek din jî wê di temenê şibandîna ku wê bi gotina 'upamana' re wê werê ser ziman wê ji wê bahs wê were kiriin. Di felsefeya jaine de wê, dema ku wê bahsa awayên zanînê wê were kirin wê bi têngîna 'jnana' û ankû 'zanetiye' re wê, bahsa pênc awayên wê were kirin. Ev jî wê bi rengê weke zanînen mati jñāna (zanine sehî), śrutu jñāna (zanina ji bineterên pîroz), avadhi jñāna (zanîna weke ya pêşdîtinê û ankû ji wê gihiştina zanînê a weke ya bi qahînan), manah prayāya Jñāna (zanîna empatiyê û ankû **telepatiyê**) û kevala jnana (têngîna hertiştê zanînê) re wê were ser ziman. Di wê temenê de wê li gorî wê jî wê dema ku em wê beşbikin wê di temenekê duyî de wê, beşkirina wê bibê. Yek wê bi temenê zanîna rastarast û ya din jî wê bi rengê zanîna

ne rastarast re wê, di awayekê de wê were ser ziman. Minaq wê herdû rêyên zanînê ên pêşî wê di temenê zanîna rastarast a ku mirov bigihijiyê de wê were ser ziman. Yên din jî wê di wê temenê de wê birê û navbeynkariyê û hwd re wê karibê wê li wê were lê hizirkirin û wê were hanîn li ser ziman. Di dewama wê de wê li ser têngîna zanînê û ankû hiş re dikarê bahsa têngîna gîyanê bikê. Wê têngîna gîyanê wê li ser temenekê meji û rûhiyetê re wê salixbikê û wê ji aliyekê ve wê bi hiş(chaitanya) û ji aliyê din ve wê, bi dilxweşî, û ankû dilşahiyê(sukha) û hwd re wê bê pênasekirin. Di çerçoveya têngîna gîyanî a jaine de wê bandûra têngîna felsefeya tantrikî jî wê di rengekê de wê were dîtîn û wê, weke aliyê din ê sêyem ku wê bi wê re wê, bi wê re wê salixkirna gîyanî û bûyîna wê were kirin wê hejhejin (virya) bê. Hejhejin jî wê di nava felsefeya tantrikî de wê weke têngînek ku wê bi hiş û di çerçoveyek zanînî de wê li wê were hizirkirin. Lê wê weke hebûnek ku ew dibî û wê ew hebûna bûyî wê çawa wê were salixkirin wê weke aliyekê wê yê din ê girng ku mirov wê fahmbikê.

Wê ji aliyekê ve wê aliyê pêşî ku wê weke bi temen û têngîna chaitanya re wê were ser ziman wê, di wê temenê de wê weke aliye giring ê ku ew bi wê re wê li ser temenekê hiş û zanînê re wê bi wê re wê li jîyanê wê bihizirê bê. Lê di dewama wê de wê li ser pêvajoyên bûyînê û hwd re wê, di temenê têngîna hejhejinê û hwd re wê di dewama wê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Wê di wê temenê de wê mijare gîyanê wê di rengekê de wê hewê bê dayin ku ew were fahmkirin. Têngîna hejhejinê wê li gorî wê li gîyanê wê qatkên karmayî wê, di awayekê de wê, tevlîbikê. Ya ku wê temenê dilgirtinê di xwe de wê biafirênê jî wê li gorî wê ev bê. Li gorî têngîna jaine wê laş wê bi gîyanê re wê were tişî kirin û laş bi wê re wê were adilandin û xamilandin. Wê ev wê li ser temenekê bûjenî re wê, di awayekê de wê werênê ser ziman.

Di nava jaine de jî wê weke ku em di nava hinduismê û hwd de dibînin û her wusa di nava bûdismê de jî dibînin wê weke têngînek li ser sedem û encamê weke têngînek gerdûnî wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê di nava têngîna jaine de wê, jinûvebûyin wê weke bi têngîna 'reankarnasyinê û hwd re wê, bi wê re wê were ser ziman. Li gorî wê yên ku ew bi giyanê ve girdayî bûyina wê bi gîyanê re wê bikevina nava rêwîtiyên wê de. Wê di navendên 'jiva' de wê êş û dilxweşiyê wê têjbikê. Li gorî têngîna jaine a karmayî wê, potansiyale gîyanî wê biqasî wê, xwezayê ku ew ji bûyînê û hebûnê dihê wê

heldanên gîyanê wê di xwe de wê bide girtin. Di wê temenê de wê bibê xwediyê renekê fahmkirinê a bi gîyanê.

Di nava têngîna felsefeya jaine de wê, têngîna samsara ku wê were ser ziman wê, li ser temenê jinûvebûyinê re ku wê were ser ziman wê bi wê re wê, bi wê re wê were lê hizirkirin. Di nava têngîna jaine we jinûvebûyinê de wê bi awayekê zelalî wê destpêk û dawî û hwd wê bi wê re wê, dîyar bê. Di dema wê jinûvebûyinê de wê gîyan wê ji pênc tiştan wê derbas bibê. Ji kutleyên axê, avê, agir, hewa û bi temenekê tovî ku wê weke şibandina piştî baranê wê tov wê di nava axê de wê şînbibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê ji wê were bahskiriin.

Li gorî ku em dibinin û fahmkirin wê di nava felsefeya jaine de wê aktiviteyên jîyanî ên dervî mirov wê bi serê xwe wê di temenekê objeyî de wê werina dîtin û wê di wê temenê de wê di temenekê objektiv de ku wê çawa wê tabîî deestûrek vegûharîne bin wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Li ser wê temenê wê dema ku wê jainê wê dihiirê wê, bi tememî wê li ser temenekê têngîna karmaî wê bihizirê û wê, li gorî wê dema ku wê darêjkek jîyanî ku ew heya û dijî ku mirov zirarê bidiyê wê çawa wê encamên wê yên giran wê hebin wê bi wê re wê li wê bihizirê. Ber vê yekê wê bi awayekê zelal û safî wê li dijî rewşên tûndûtûjîyê, jidestgirtina jîyane darêjkna din ên jîyanî û hwd bê,

Li gorî felsefeya jainê gîyan wê di awayekê seretayî de wê dest bi jîyanê wê bikin û wê bi pêvajoyên jinûvebûnê û jinivebûnê re wê bizane û hiş bibin. Ev pêvajo wê ne tenê wê weke pêvajoyîna bûyinê bin. Wê bi wê re wê weke pêvajoyîna bi hişbûnê, û bi hiş xwe jinûve afirandinê jî bin. Wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Li gorî wê dema ku wê gîyan bibê wê bi awayekê temembûyî wê bibê. Lê hinek gîyan ku ew bi navê 'abhavya' bi navdikê wê ne têr wê bibin. Heta ku wê bi gotinên weke û didemên xirab de ew gîyan dibin. Li gorî wê jî ev bi xirabî û ankû kêmi bûyina gîyanê wê nehêlê ku ew bigihîjê 'moksha' û ankû 'azadiyê'. Di nava têngîna jaine de wê ji hinduîsmê û budîsmê cihê wê, di renekê de wê, gîyan wê, werênê ser ziman ku ew dikarê baş û nebaş jî bibê. Li gorî têngîna jaine a gîyanê wê gîyane bi zane ku ew dihênê ser ziman wê weke gîyane ew bi navê 'siddha' lê dikê û dihê wateya gîyane azadbûyî wê, ev gihiştibê samsara û ji wê derbas bûbê bê. Weke gîyane her tiştê dizanê û wê hetaheta ku wê bijî wê di wê temenê de wê li wê bihizirê bê.

Di dewama wê de wê dema ku mirov li bineterên jaine dinerê wê dibînê ku wê li ser têngînek kosmolojikî wê li wê bihizirê. Li gorî ku wê were ser ziman wê di gerdûnê de wê gelek gerdûnên sermed wê hebin. Di regekê de wê ew jî wê weke budism û hinduismê wê werênê ser ziman ku wê gerdûn wê sermed bê lê wê bi wê re wê bûhûrîner jî bê. Li gorî ku wê di nava bineterên wê yên niviskî de wê were ser ziman wê gerdûn, beden, bûjen û dem wê ji gîyanê cihê werina li wan hizirkirin û tefkirkirin bin. Wê li ser wan re wê bihizirê û wê bi tgêna bandûre re wê li wan wê bihizirê û li gorî wê bandûrên wan wê, jîyanê û bi wê re jîyan û mirinê wê di dungûyekê de wê bi xwe re wê werênê. Di dewama wê de wê jinûvebûyin wê bi wê re wê were û bibê. Di gerdûna kosmikî a jainê de wê, gerdûn wê, ji sê astan/qatan wê pêk werê. Qata ser(urdhva loka), navîn(madhya loka) û binî(adho loka) wê hebin. Di dema wê de wê li demê û ankû 'kâla' wê weke hebûnek bêdestpêk û dawî wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Li gorî wê di dewama wê de wê, 'utsarpiṇī' ku wê were wateya refahê û dilxweşiyê û 'avasarpiṇī' ku wê were wateya dilêşî û nexweşiyê wê pêşkeve. Ev jî wê weke dualiteya başî û nebaşiyê a jîyanê wê bi xwe re wê biafirênê. Ev di nava şeş kirpendên demî re wê were kirin. Wê bi wê re wê, were ser ziman ku wê di kirpîna pêncem de wê, bilindbûna mirov wê bisekinê û wê berjêrî wê bi wê re wê bibê û wê hingî wê, 'avasarpiṇī' wê bi wê re wê pêşkeve. Wê hingî wê dûnya wê jîyane wê tişî nexweşî, jan û kederê bibê. wê nexweşî û ji rê derketin wê bibê. Lê wê, di dema pêncem a heyemê de wê, ji wê ketin, êş û jan û ketinê wê dîsa wê jinûve bûyin wê bi wê re wê bibê. Ev jî wê bi têngîna jinûvebûyinê wê werênê ser ziman.

Li ser wê temenê dema ku wê bi felsefeya jaine re wê bahsa têngîna xwûdayî were kirin wê bi wê re wê were dîtin ku wê di wê de wê têngînek xwûdayî wekeya olên yekxwûdayî û ankû semitikî û hwd wê nebê. Wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê bi têngîna hebûnê û gîyanê û hwd re felsefeya bûyîna gerdûnê wê bi wê re wê derkeve li pêş. Di çerçoveya felsefeya gerdûnî de jî wê, weke ku min li jor hanî ser ziman wê di wê de wê bènê ser ziman ku wê, gerdûn wê, 'gerdûn ne hatiya afirandin û wê hetaheta wê hebê. Di wê temenê de wê, di regekê de wê werênê ser ziman. Di rengê ku em di nava budismê û hwd de dibînin wê di regekê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê were hanî li ser ziman.

Ya ku mirov wê bi têngîna felsefeyî û olî a jainî re wê dibînê wê ew bê ku wê aliyê jaine olî wê bi aliyê jaine felsefî re wê di ahengekê de wê bi wê were wê li ser temenekê fahmkirnê ê xwezayî wê bê xwestin ku ew

were bi temenkirin û fahmkirin. Li ser wê temenê li xwezayê û bûyinê dihizirê. Minaq wê weke ku wê li pêvajoyên jîyane mirov û ankû zindiyên li jîyane dûnyê wê bihizirê ku ew dibin, dijîn û piştire dimirin wê, bi wê rengê wê li awayekê aferendiyên serxwezayî jî wê bihizirê û wê di felsefeya wê de wê, bi heman rengê ku wê tabîî destûrên pêvajoyên bûyin, jiyin û mirinê bin wê bi wê rengê wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê li ser wê têngîna karma re wê li gotina xwûdê jî wê bihizirê. Minaq gotinên weke 'di bedenê xwûdayek de ku wê gîyanna ku wê bi dilxweşî bijîn wê bi kîrinên wan ên karmayî ên baş ve girêdayî bê' wê werênina ser ziman. Li gorî felsefeya jaineyî wê ber ku wê ew gîyan wê di derbarê hebûnên bûjenî de wê, xwediyê zanînek astbilind û a li ser wê re bin wê êdî wê pêşdîtina wan wê bi wan re wê bibê. Li gorî têngîna jaine a jîyanî ku wê dema ku wê dema jîyanî ku ew were jînkirin û bû û derbasbû êdî wê piştire wê, gîyan wê piştire wê, weke mirov, heywan û hebûnên din wê cardin wê werin û bibin. Di nava têngîna jainê de wê, têngihîştina gîyanê wê bi zêdeyî wê weke ku em dibînin wê derkeve li pêş. Gîyanên xwediyê bedenekê tekûz ê herî baş wê, weke 'arihanî' bên bi navkirin û gîyanên tekûz ên pirr zêde baş ên bêbeden jî wê bi gotina 'siddhas' ku wê were wateya 'gîyane azad' re wê were hanîn li ser ziman.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê pêvajoya paqijîya gîyanî û ankû pêşketin û bilindbûna wê bi pêşketina wê re wê werê hanîn li ser ziman û ev jî wê bi çar rêgezên giring wê werênê ser ziman. Ya pêşî ku wê were wateya *nerîna rast* wê bi gotina 'Samyak Daršana' re wê were ser ziman. Ev wê li ser temenekê 'jîva' bi rastî û rewîstî û ankû bawerî jîyankirinê re wê werê hanîn li ser ziman. Ya din a duyem jî ku wê were wateya *zanîna rast* wê bi gotina 'samyak gyana' re wê wê were ser ziman. Wê bi temenê bi şûnvegirtina *tattvayan* re wê bi zanebûnê re wê, were hanîn li ser ziman. Di dewama wê de ku wê were wateya 'tevgerî/xûya rast' jî wê, were wateya 'samyak charitra' jî wê, bi temenê di girtina 'pênc sîndxwarinên xwe' de wê li wê were lê hizirkirin. Di dewama wê de ku wê weke ya çarem wê were dîtîna 'samyak tap' re wê, werê ser ziman û wê di wateya rastî xwe dayinê û terbiyekirina nefse xwe wê werê hanîn li ser ziman.

Di aslê xwe de wê dema ku mirov wê bahsa têngîna jaine bikê wê di serî de wê ji aliyê felsefeyî wê heta vêderê aliyên me hanîna li ser ziman wê, weke çerçoveya wê biafirênin. Lê ji aliyê felsefeya wê ya bi nerînê ve jî

wê hinek rêgezên ku wê weke rêgezên temenî wê werina dîtî û wê bîn hanîn li ser ziman wê hebin. Di dewama wê de wan jî mirov divê ku wan werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, rêgezî weke rêgezêk temenê 'rêgeza ahimsa' bê. Wê terçûmekirina wê rêgezê wê di serî de wê ew bê ku wê bi tûndî wê li dijî tûndûtûjîyê bê. Bi awayekê tûndûtûjî raast nayê nîşandin û nikarê were kirin. Minaq wê, dema ku wê, ji vê rêgezê wê tawîz were dayin wê, kirinên din ên bawerî ku wê bi navê bawerîyê wê werina kirin jî wê weke bêwate bimênin wê were dîtî.

Tûndûtûjî çendî ku ew 'rast' û ankû 'nerast' were parastin û ser ziman wê ne giring bê. Bi ti awayê li dijî zindiyekê din wê, nedê nîşandin û nekê. Weki din jî li dijî tûndûtûjîyê sekin in wê di nava felsefeya jainê de wê weke berpîrsîyarîyek bawerî jî wê di awayekê de wê were dîtî. Minaq wê di wê temenê de wê di nava bawerî û felsefeya têngîna jaine de wê, bineterên wê yên nivîskî ên weke bi navê 'Acaranga Sūtra' û 'tattvarthasūtra' û hwd wê di wê temenê de wê, bînê ser ziman ku wê piçûk mazin, bitevger, bêtevger, zindî û nezindî û hwd hemû heyinên hena li dijî wan wê tûndûtûjîyê dana nêşandinî wê bi temenî wê qadaxabikê. Wê qadaxakirinê jî wê weke wacibek bawerîyê wê dibîne û wê dihênê ser ziman.

Weki din wê ji vê aliyê ve wê dema ku mirov rengê hizrên jaine binerê wê ne tenê wê, di awayê kirinê de wê ew wê kirin. Her wusa di dewama wê de wê di axiftinê de jî wê, bi temenî di awayekê de wê, mahkûm dikê ku ew zimanê tûndûtûjî were bikarhanîn. Weki din wê gotinên weke 'hemû zindî alikariyê bidina hev' wê di wê temenê de wê, di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Li gorî têngîna jainê wê dema ku wê bi awayekê jîyane zindiyê ji dest hata girtin wê ew wê gîyane nirov wê bi bandûr bikê.

Di wê temenê de wê weke ku mirov wê dibîne wê di awayekê din de jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev têngîna li dijî tûndûtûjîyê wê di awayekê de wê, di nava hinduîsmê û budîsmê de jî wê hebê. Weki din wê li kurdistanê di nava zêrdeştîyekê de wê, weke têngînel bingihîn wê were dîtî. Wê bi gotinên ku ew mafê jîyanê' û ankû 'hebûna jîyanê' di çerçoveya gotinên pîroz de hanîna ser ziman re wê, li ser wê were sekin in û wê bê dîtî ku wê were hanîn li ser ziman. Di dewama wê de wê, di awayekê de wê xwe bi cewherê rêzkar(disiplin) kirin û baştirkirin weke pêwîstîyek olî jî wê were dîtî. Di wê temenê de hertimî li kirinên xwe bi hey û hişbûn û di wê temenê de bi şîyarîyek ku mirov bi wê li xwe û hewirdora xwe dinerê re wê, ew wê were hanîn li ser ziman. Di

çerçoveya têtînen başı û nebaşıyê de ku wê bi gotînen weke 'mirov qanciyeke jî bikê wê beremberê wê bibîne' û 'xiraniyeke jî bikê wê beremberê wê bibîne' wê di nava felsefeya bûda de wê bi têtîna 'karma' re wê were ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê di rengekê de wê, mirov dibîne ku wê were ser ziman. Li gorî têtîna baweriya jaine ku wê di nava têtînen baweriyên piştre ên weke xiristiyanetê û islamê de ku wê kuştîne wê ji aliyekê ve wê weke rituelna bawerî wê werênina ser ziman wê di wê temenê de wê weke 'bawerî ferman dikê' ku wê werênê ser ziman wê di temenê 'gîrêdana bi olê ve' werênina ser ziman jî lê wê, dema ku mirov wê li gorî têtîna jaine wê di wê temenê de wê dihênê ser ziman wê bi wê re wê weke ku wê ji baweriyê dûrkeve wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di nava têtînen baweriyên ên weke di bidismê de jî, di hinduismê de jî, di nava jaine de jî, di nava zerdeştîyê de jî û hwd wê, kirînen bi wê rengê ên bi tûndûtûjî ku ew weke yên di çerçoveya 'parastina olê' de jî werina pênasekirin wê weke ji olê derketîne û ji baweriyê dûrketîne wê pênasebikin û wê werênina ser ziman.

Li ser wê temenê mirov dikarê di dewama wê de wê rêgaz din a duyem a jainê wê li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman. Ew jî wê bi têtîna 'anekântavâda' ku wê weke ji 'anekanta' wê were dîtîn wê weke têtîn û rêgeza pirralitiyê bê. Li gorî wê, ti tişt wê bi aliyekê û yekali wê nebê. Li gorî wê tevger û rastî ji ya ku em di derbarêd e dizanin wê zêdetirî wê tevlihev bê. Her timî wê ji aliyekê zêdetirî wê aliyên wê yê hebin. Li gorî wê rastî dikarê were jînkirin. Lê bi gotîne wê hanîna ser ziman wê zêde ne bi derfet bê. Ya ku mirov dikin wê bi wê re têtîliyê dênin wê tenê wê weke beşek ji wê bê. Li gorî wê mirov wê karibê rastiye têtîbikê lê wê mirov nikaribê wê bi gotînen zimên wê werênê ser ziman. Di dema hanîna ser ziman a azmûnekê de wê hertimî wê aliyekê wê yê kêma ku e wne hatî ser ziman wê li gorî wê bimênê. Ya ku mirov dibîne û weke 'tam' û 'bêkêmesî' dibîne wê di wê temenê de wê, ew tenê wê weke ya ku em wê dihizirin bê. Lê rastî tamî û bêkêmesîya wê hertimî wê ji aliye ku em wê dihizirin wê cihêtir jî bê. Minaq wê dema ku wê kêmesîyek were ser ziman û şaş were dîtîn wê li gorî wê, yekalî bê. Di aslê xwe de wê têtîn wê di nava têtînen weke yên budismê ên di nava têtînen wê yên rêgezî weke '*Samaññaphala Sutta*' de wê hebê. Wê di rengekê de wê, di demên hemdem de wê dema ku ev rêgez wê were şîrovekirin wê di çerçoveyek têtînî a metafizîkî de wê, were şîrovekirin. Lê li gorî min wê dema ku mirov wê, di wê temenê de wê bi tenê wê werênê ser ziman wê karibê weke kêmfahmkirinê bibê û hinekî şaş were fahmkirin. Yan jî

wê gelek aliyên wê yên ku ew bi têngînî ji wê werina fahmkirin wê, bi tememî wê newina fahmkirin.

Ber wê dema ku mirov wê li wê temen û rengê tefsir û tefkirkirina wê rêgezê dihizirê wê dikarê wê bi wê re wê di awayekê de wê li wê bihizirê ku wê hinekî jî wê rengê lêpirsîn û hizirkirina wê di awayekê de wê li derkkirinên me yên sehî ên girtinê û fahmkirinê re wê, di renekê de wê, bikê ber hizirkirinê de. Wê di wê temenê de wê, bi wê re wê bi têngînî wê balê bikişênê li ser aliyekê wê yê din jî ku wê dema ku mirov wê, tiştê werênê ser ziman wê, di dewama wê de wê ya ku me ji wê fahmkir wê tenê wê weke aliyekê fahmkirî wê bimênê. Ev têngîn wê di awayekê de wê li ser temenekê pirr fahmkirinê a ji tiştê wê di demên kevnera û piştre di demên serdeman navîn de jî wê li wê were lê hizirkirin. Minaq wê di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di demên kevnera de wê, binerê wê ev wê were dîtîna ku wê, di renekê de wê, hizirkirinên weke yên gelek kes li tiştê binerîn wê karibin her yek ji wan gelek kesan wê karibê ji aliyê xwe ve bigihijê tênginekê ku ew ji wê bigirê di mejiyê xwe de. Wê dema ku ew deh kes bin wê deh nerîn wê di wê temenê de wê ji wê tiştê wê bi têngînî wê bibin. Di wê rengê de wê ev wê bi wê re wê, di renekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê pirr dîtîna wê di çerçoveya tiştê de wê, di wê de wê, bi dîmenî wê karibî di mejiyê mirov de wê bi hizirkirina bi wê re wê tiştê bi wê bikê gelek tişt. Di wê rengê de wê her kesê ji wan deh kesan ku ew dinerê wê tiştê bibîninê. Hemû kes ji wan wê tiştê wê di mejiyê xwe de wê bibîninê. Wê di wê rengê de wê her deh mirov wê xwediyê tiştê jî wê tiştê ên di mejiyê xwe de ku ew bi wê dihizirin bin. Di wê çerçoveyê de wê ew tişt wê bi têngînî wê di nava nerîna her deh kesan de ku ew li wê ya wê weke deh tiştan wê di wê rengê de wê awa bistênê wê di dîmenê de wê, zêde bibê. Kesek di serî xwe de wê karîba bigihê wan neh tiştên jî tiştê û nerîna wan bi xwe û ji aliyê xwe ve. Li gorîn dîtîna jainê wê kes wê ji aliyê xwe ve wê ya xwe wê bibîninê û wê bi ya xwe wê ew wê dîtîna wê bikê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê ev wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê, werênê ser ziman ku wê, wê, her deh kes wê, di mejiyê xwe de wê, her yekê wê ji aliyê xwe ve wê, ne yê din bê û ne bi nerîn û dîtîna heman tiştê a yê din bê. Ev wê weke teybetmendiya fahmkirinê a bi serê xwe û bi xosletî bê. Di aslê xwe de wê, di demên hemdem de wê ev têngîna wê rêgezî wê taqabûlî renekê fahmkirinê a gerdûnî ku mirov karibê bi wê bê. Weki din wê tenê di çerçoveya tênginek bawerîyî de wê

bi serê xwe û bi sînor bi wê rengê hizirkirin jî wê ji aliyekê ve wê, weke ku em dikarin bi cewherê wê rêgezê re bi wê bihizirin wê weke kêm bimênê. Ber ku wê, di wê temenê de wê, weke rêgezek felsefeyî ku wê bi xwe re wê, di awayekê de wê li ser temenê fahmkirinê, bi armanca gihiştina li rastiyê, xwezayê û hwd re wê, çerçoveyek felsefeyî a xwezayî jî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê, weke rêgezek bawerîyî wê bi têgînek gerdûnî jî wê fahmkirina wê bikê wê di aslê xwe de wê tiştêkê din wê bixwe re wê bide nîşandin. Ew jî wê bi wê re wê ew bê ku wê, li ser pêvajoyên felsefeya xwezayî re li giştîya asya wê di wê temenê de wê gihiştina pêvajoya felsefeya zêhnî û bi wê rengê di wê de kûrbûn û awayê pirralî a fahmkirinê jî wê bi wê re wê di rengekê fahmkirinê de wê, karibê xwe bide nîşandin. Yanî wê di wê temenê de wê, weke pêvajoyek bi ast a felsefeyî wê di wê temenê de wê bi çerçoveyî û sazûmanî wê bi wê rengê wê çavkaniya wê jî wê karibê bi xwe re wê biafirênê.

Di demên hemdem de wê li hemberî têgînên bawerîyî ên monist wê weke aliyekê têgînî ê felsefeyî bi awayê baş ê helwestekê pirranî wê di dîmenekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Ev jî wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, ev rengê pirranîyê ku mirov wê weke li hemberî monismê weke têgînek pirranî wê şîrove bikê wê bi wê rengê di fahmkirinê de wê karibê rengekê şaş fahmkirinê jî bi xwe re bide nîşandin. Di wê rengê de wê, di awayekê de wê dema ku wê bahsa pirralî û pirranîyê wê bikê wê li ser temenê fahmkirinê û wê bi wê re wê, di rengekê wê yê fahmkirinê de wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Ji wê têgîna pirranîyê wê ya ku mirov wê fahmbikê wê hinekê wê ji wê rengê fahmkirinê wê cihê bê. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, tiştê wê bi hebûnî û xwezayê wê re wê li wê bihizirê. Wê di awayekê de wê, dema ku wê mirov wê gelek di jîyanê de wê hebin wê li gorî wê hemû ne kopîyeyên hev bin. Wê, her mirovekê wê bi serê xwe wê xwediyê awayê xwe, rengê jîyane xwe, xwezayê û xoslet û teybetmendiyên xwe bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di serî de wê, werênê ser ziman.

Di demên felsefeya monist de wê, minaq wê rengekê mantiqî ku wê weke aristo wê ji wê bînenê ser ziman wê di wê temenê de wê di temenekê 'formelî' de wê, xwediyê rengekê hizirkirinê bê. Wê di wê rengê de wê, di wê temenê de wê, bi wê rengê wê li wê bihizirê wê, di wê demê de ku

mirov hemû mirov bin wê xwediyê heman xwezayê bin re wê werênê ser ziman. Lê li vir ev rêgeza jainê wê dihizirê ku wê her mirov wê di wê temenê de wê cihê bin û wê bi serê xwe wê di wê temenê de wê pêwîstiya wan fahmkirina wan bi serê xwe wê pêwîst bê. Di wê temenê de wê xwediyê têngnek perspektîfî a pirralî û pirranî di derbarê xwezaye mirov de bê. Wê dema ku wê hemû mirov wê bo xwarina goştê heywanan wê li hemberî wê bédeng bimênin û wê her roj wê bi sedan heywan wê werina kuştin û jîyane wan were dawî li lê hanîn wê, di wê temenê de wê, ev wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê bi wê re wê bikê berlêpîrsînê bê. Di aslê xwe de wê, zerdeşt jî wê ji wê aliyê ve wê, hinek têngînên lêpîrsîner wê li ser tenenê 'mafê jîyanê' wê bènê ser ziman û wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Li ser wê temenê wê di awayekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Jainism wê di rengekê de wê, dema ku wê werênê ser ziman wê di wê temenê gerdûnî de wê bi wê bihizirê. Li vir wê dema ku em bahsa wê têngna gerdûnî a di çerçoveya wê rêgeza wê de wê li wê bihizirê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giirng wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Di dewama wê de mirov dikarê bahsa rêgeza wê ya sêyem a bi navê rêgeza 'aparigraha' û ankû rêgeza negirêdanê wê dikarê wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. bawermendên jainî ku wê dema ku wê jin bê û mêr bê wê, dema ku wê dest bi erka xwe wê bikê wê bo bawerîya xwe wê bixabitê wê, pêşî wê sûnda xwe girênedana bi ti tiştî ve wê bide. Di wê temenê de wê temenê ti milkê, kes û ankû hêstê û hwd re wê, li wê bihizirê ku ew wê nekê. Li ser wê temenê wê xwediyê jîyanek mutawazî bin. Wê, ji xwe re ji rêzê wê bijin. Wê di dewama wê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê xwe bi wê re wê di reng û awayekê de wê bide dîyarkirin. Wê dema ku mirov wê bahsa wê sûnd xwarinê wê bikê wê jî mirov divê ku wê ji bîrnekê û wê werênê ser ziman ku wê, ji aliyê têngna rewîstî a jainê ve wê xwediyê rewşek çawa a jîyanê bê û wê 'pênc sûnd'ên ku ew bèn dayin wê bi wê re bibîrbikê û werênê ser ziman. Ev pênc sûnd jî wê di wê temenê de bin.

Sûnda pêşî wê 'ahimsa' bê ku wê bi derewnekirinê, tûndûtûji nekirin, û bi wê re zirarê ne dê ti zindiyên din ên dijîn û jîyane wan bê. Sûnda duyem wê 'satya' bê ku wê li gorî wê her timî wê sûndek wê hertimî wê ya rast vebêjê û bènê ser ziman. Derew nakê û ya nerast nayênê ser ziman. Derewê ji kesekê din jî bihistînê wê rast nebînê û wê, ne pejirênê. Sûnda sêyem wê 'asteya' bê ku wê ne dîzîn û tiştêkê ku kesekê bi dilê

xwe nedabê ew ti carî newê hildan û dest li wê newê dayin bê. Sûnda çarem jî wê 'sûnda brahmancharya' bê ku wê girêdayê jinên bawermend ku ew xwe bi wê sûnd dayinê ji rewşên weke seksê û şehwetê û her wusa rewşên weke yên ku wê werina negirêdanê nekin bê. Wê di dewama wê de wê, li xwe serwer bê û li ajoyên xwe serdest bê. Wê di wê temenê de wê xwediyê girêdanekê bi *bakîreyî* bê. Sûnda din a pêncem jî wê bi navê 'aparigraha' bê û wê li ser wê temenê bê ku wê li tiştêkê bûjenî û fizîkî newê girêdan. Xwe li bayê wê neberdê. Çavbirçîbûnê nedê nişandin. Di wê temenê de xwe li bayê girêdana bi mal û milkê dûnyayê ve neberdê û di wê temenê de wê, xwe ji aliyê xwe yê menewî durnexê bê. Ber ku ew li wê dihizirin ku wê aliyê bûjenî û ankû maddî wê mirov ji jîyane mirov a rûhanî wê dûrbikê wê bi wê were bawerkiirn. Ev rêgez wê weke rêgezêk ku wê çawa wê pêşîya wê bigirê û wê di wê temenê de wê bikê ku mirov li xwe şîyar bê wê li ser wê temenê wê were ser ziman.

Di nava jîyane menewî de wê dema ku mirov wê bahsa wê bikê wê jîyane bawergehê wê di wê temenê de wê bi wê re wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, weke aliyna ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin bê. Di dewama wê de wê, di jîyane bawergehê (sangh) de wê sazûmana ku ew heya. Weki din wê li bawergehê wê 'muni'yên mêr ku ew bi mertebe û ankû asta 'sadhū' dijîn wê hebin. Wekî din wê 'Aryika'yên jin ku ew bi mertebe û ankû bi asta 'sadhvi' dihên pênasekirin û naskirin wê hebin. Weki din ku wê xwediyê awayekê çarqatî bin wê 'śrāvaka', 'śrāvika' û hwd wê hebin.

Weki din weke ku em di nava bineterên nivîskî ên wê yên pîroz ên weke 'tattvartha Sūtra', 'uttaradhyayana Sūtra' û hwd de wê, bahsa şêwayên xwe birçîhiştinê weke di rengê rojgirtinê û hwd de wê hebê. Di wê de wê, mirov wê, di xwe de wê kûrbibê wê, şîyariyên nû wê di xwe de wê di wê pêvajoyê de wê bijî wê, bi wê re wê, karmayên xwe yên demên bûhûrî wê bişikênê û wê wan derbas bikê. Ev jî wê êdî wê rêya gihiştina 'siddha' û 'moksha' û ankû jinûvebûn û xilasbûnê wê bi xwe re wê werênê.

Di aslê xwe de wê dema ku mirov wê bahsa rewşa xwarinê û rojîgirtina jainian bikê wê di serî de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê tiştên ku wê ji jîyane zindiyan girtibin û bi wê re ku bi wê tûndûtûji li dijî zindiyan ne hatibê kirin wê bixwûn. Ev rewş wê, bikê ku wê bawermendên jainî ku ew weke bi şêwayekê **wejeteryanî** bikî wê bi xwe re wê werênê. Wê di şêwayekê wejeteryanî ku wê di çerçoveya 'wejeteryaniya lakto'yî' de wê werênê ser ziman wê werê dîtin. Wê minaq

wê, tiştên weke panir, şîr, mast, nivişk û hwd ku wê bixwûn bin. Lê wê tiştên weke hêkê û goşt û hwd wê xwe ji wan dûrbigirin. Minaq wê hêkê nexwûn lê tiştên din ên ji wê ku ew ne bi awayekê tûndûtûji hatibin bi dest xistin wê bixwûn. Tiştên ji şîr çêdibin dixwûn. Lê aliyekê din jî wê bi wê re wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, dema ku wê rewşek wê eziyetê wê bide sawalan wê bi wê re wê, bi tememî wê tiştên ji sawêl û ankû şîr û hwd dihên çêkirin wê nexwûn. Wê tenê bi tiştên weke fêkî û hwd re wê, bijin. Ji wan re wê 'vagan' wê were gotin. Vaganî wê, ji tégîna wejeteryanê cihê wê, hinekî din wê hişktir bê. Wê bi temenî wê, tiştên ji şîr dihên çêkirin wê nexwê û wê goşt û hwd wê nexwûn. Wê tenê wê bi felsefeya xwe ya girêdayî wê, bi tiştên xwezayî wê bi xwarina wan re wê bijîn. Minaq wê di nava bawermendên jainî ên jin û mêr ên li bawergehê dijîn de wê tişteke din jî wê were dîtîn. Ew wê şîniyên weke petat, pîvaz, sîr û hwd wê nexwûn. Ji ber sedema ku ew weke şîniyîna bi kok in. Wê li ser wê temenê wê bihizirin ku ew şîniyên bi kok ew dema ku tirhik didin wê ji wan hinek zindiyên din wê sûdwerin.

Weke din wê, di nava bawermendên jainî de wê were dîtîn ku wê, dema ku ew xwarinê dixwûn divê ku ew dema roj hebê wê bixwûn. Piştî ku roj çû ava û êdî ne hat dîtîn wê xwe ji xwarin xwarinê dûr bigirin. Wê ev wê weke jîyankirina bi şûnda 'ratri-bhojana-tyaga-vrata' ku wê were wateya 'feregatkirina ji xwarina êvarî' re jî bê. Minaq wê yên weke serbawermend ku ew dikarin werina bi navkirin wê ew zêdetirî wê bi rêgezek hişkî wê bijîn. Wê rojê carekê wê xwarinê bixwûn.

Rojgirtin wê dema ku wê were girtin wê bo 'digambaras û dasa-laksana-parvan' bê. Wê, di nava rojê de wê tenê danekê û ankû du danan wê xwarinê bixwê. Wê heta deh rojan wê ava kelendî wê vexwe. Di roja dawî de wê bi tememî wê tişteke wê nexwê. Wê bi wê re wê, were bawerkirin ku karma ji gîyane xwe hatîya dîyarkirin. Bi wê bawerkirin jî wê bi gotina 'punya' wê were ser ziman. Di rojiya wan de wê li rojek li dora 48 seatan bê. Wê di roja destpêkirinê a roçûna ava de wê destpêbikê û wê di roja din a roj derketinê wê bibê.

Li ser wê temenê wê, di nava bawermendên jainî de wê, ponijîn û hizirkirin wê di temenekê meditasyonî de wê bibê. Di nava tégîna jainê de jî wê, meditasyon wê hebê. Lê wê armanca wê ne weke ya di nava budismê û hinduismê de ku wê bi armanca dîtina nava xwe û bi wê re çêkirina vegûharînê a di xwe de bê. Wê ji wê cihê wê, meditasyon (dhyana) wê bi demkên kort wê were kirin û wê di dewama wê de wê, bi armanca birrîna bendên karmayî û sekinandina aktivasyona wan bê. Di

wê temenê de wê, weke temenekê xwe azadkirinê wê bi wê re wê were kirin. Meditasyon wê bo çêkirina 'samayika' bê. Ew jî wê di temenê wekhevîyê û ankû çêkirina wekhevîyê de bê. Di wê temenê de wê meditasyonên jainî wê bo bilindbûn, şiyarbûn û pêşxistina bi dilbûnê bin.

Aliyekê din jî wê, dema ku mirov wê li nava têgînên rituelî ên wê dinerê wê dibînê ku wê bi awayekê wê, weke ji gelek xwûdayan re wê bikin wê di dîmenekê de wê bikin. Wê di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê şîroveyên wan ên xwûdayî ên pirranî ku ew dikin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giirng wê xwe di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê giirng wê xwe bide dîyarkirin.

Di nava rengê çerçoveya sazûmana bawerîyî a jaine de wê, li gorî wê jîyankirin û di temenekê xwezayî de ghiştina wê rastiya wê ya fahmkirinê a pirralî de wê xwediyê awayekê fahmkirinê bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê, di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Di nava felsefeya jaine de wê, çerçoveya wê ya kosmolojikî ku mirov wê di wê çerçoveyê de ku mirov li wê dihizirê wê dibînê ku wê xwediyê şêwayekê fahmkirinê ê gerdûnî bê. Wê, bi têgîna 'jiva' ku wê di wateya jîyanê, gîyanê û gelek wateyên din de jî wê karibê were were fahmkirin wê were dîtin. Di wê temenê de wê weke nûqteya jiva a ghiştina wê weke nûqteya sermedî a gîyanî û paqijiyê jî wê were dîtin. Beremberê wê minaq wê, dema ku mirov di nava hinduismê de dibînê wê, têgîna gîyanî a 'atman' weke ku em dibînin wê derkeve li pêş. Bi wê re wê, bi heman rengê wê di nava budismê de wê têgîna 'anatta' wê bi wê rengê di wateya gîyane sermed de wê were dîtin.

Li vir di aslê xwe de wê ji aliyê felsefeyî ve wê dema ku mirov wê hinekî li lê bihizirê wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê çendî ku wê di wê temenê de wê têgînek sermedî jî wê di rengekê de wê bê şîrovekirin jî lê wê bawerkirina li demderbasbûnê û ankû dembûhûrînerîyê wê were kirin. Di wê temenê de wê, ev wê bi mantiqê wê were fahmkirin wê ti tişt wê ne sermed bê. Wê her tişt wê, bibê, bijî û wê bimirê. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, li wê bihizirê. Li ser wê temenê wê, ji aliyê felsefeyî ve ku wê bi wê re wê li ser hinduismê, budismê û heta jainismê re wê were hizirkirin wê çawa wê, di wê temenê de wê li hebûnê wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê weke ku em bi têgîna bûdismê re wê dibînin wê têgînek dharmayî ku wê ji aliyekê din ve jî wê li ser têgînek bi qatkên piçûk ku wê bihizirin ku wê her tişt jî wê biafirê wê bi wê re wê li wê bihizirin re wê were ser

ziman. Ev têtîn wê di awayekê de wê bandûra wê li têtîna hebûnê û bûyinê a hinduismê û heta ku wê hinekî li jainismê jî wê bikê. Di nava kevneşopîya hindu a brahmanî de wê têtîna gîyanê a xort wê di renekê de wê were dîtin. Wê di wê temenê de wê dema ku em ji wê aliyê ve wê fahmbikin wê di renekê de wê, têtînek gîyanî a bi çerçoveya têtîna gîyane sermed û serwer re wê, karibê wê di renekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê têtîna gîyane sermed wê di renekê de wê, dema ku em têtînen weke reankarnasyonê û hwd wan bibîrbikin wê bi wê re wê di awayekê de wê li ser wê temenê wê were dîtin ku wê derkeve li pêş. Di nava têtîna jainismê de jî wê ew di renekê de wê hebê. Wê di awayekê de wê, hebûna gîyanê wê weke hebûnek heyî ku ew jinûve û jinûve dibê wê were lê hizirkirin. Her ku wê piştî wê bibê wê, bi xosletên xwe yê gîyanî wê di bedenê ku ew diafirê de wê reng bistênê û wê bi wê re wê baştirbûnekê wê bi xwe re wê di renekê de wê bijî. Wê ev baştirbûn wê di rewşa bedenê de jî wê xwe bi wê re wê di ahengekê de wê bide dîyarkirin.

Di rewşa têtîliya gîyan û bedenê de wê xwediyê dûaliteyek ku ew hem hev temem dîkin û hem jî wê ji hev cihê bin. Wê di wê temenê de wê, têtîna gîyanê wê weke aliyekê û şewayekê wê yê din bê ku mirov wê fahmbikê. Di nava têtîna jainismê de wê weke hinduismê û heta budismê wê zêde gotinên weke qiyemetê, dogeh û bihûstê û hwd wê, di renekê wê, mirov nebînê ku wê derkevina li pêş. Di awayekê de wê, di renekê de wê, li ser temenekê bi jîyankirina li gorî wê têtînen teorikî ku ew bi sazûmanî bi wê yaqîn dîkin re wê were dîtin. Di nava jainismê de wê weke ku em di nava hinduismê de dibînin wê, bi derketina li pêş a têtîna gîyanî a brahmanismê wê di wê de wê, di awayekê de wê, ne derkeve li pêş. Wê ev wê weke nûqteyek ku ew bi wê ji hev cihê dibin bin. Weki din wê ji vê nûqteyê ve ku mirov li wê bihizirê û wê werênê ser ziman wê weke budismê wê li ser temenekê têtîni û yaqinkirinê û hwd re wê, xwe bide dîyarkirin.

Di kurdî de du gotinên weke 'bawerî' û 'yaqinkirinê' wê hebin û çendî ku wê wateyên wan wê nêzî hev jî bin lê wê di şewayekê de wê ji hev cihê bibin. Minaq wê, di warê yaqinkirinê de ku mirov wê werênê ser ziman wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê li ser wê temenê wê bi têtînek teorikî, felsefeyî zanistî û hwd ku wê bi wê yaqîn bikê ku ew rast a wê di wê temenê de wê karibê gotina yaqiniyê bi wê re wê werênê ser ziman. Cihêbûna di nava gotina baweriyê û yaqiniyê de

wê ew bê ku wê bawerî wê rewş û rengê bawerkirinê wê derxê li pêşîya gotina fahmkirinê di xwe de. Ya yaqinkirinê jî wê fahmkirinê di temenê bawer pê hanîna xwe de wê bicih bikê û wê werênê ser ziman.

Rengê bawerîya jainismê û bûdismê wê di rengê de wê nêzî gotina yaqinkirinê bê bi bawerîya wan re. Ber vê yekê wê dema ku wê hinduismê wê hinekî din wê bi aliyê bawerkirinê ve wê rêya xwe wê vegûhazê di fahmkirinê wê di rengê nêzbûna fahmkirinê de wê weke ku wê ji hev cihê bibin. Lê di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê li ser kevneşopîyekê wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê gelek aliyên wan ên weke hev wê hebin. Wê di çerçoveyekê de wê, ne bi temenê xwe yê hev fahmkirinê re wê nêzî hev bibin. Budism wê bi têngîna zen'ê re wê ji xwe re wê hertimî wê nirxên ku ew li devera ku ew heriyê û ankû ew li wê ku wê berî wê hebin ew wan ji xwe re fahmkirina wan wê bikê armanc. Di wê temenê de wê li ser wê fahmkirinê re wê xwe nêzî wê civakê û fahmkirinê wê bikê. Wê bi wê re wê weke bi şêwayî wê xwe bikê malê wê. Di wê temenê de wê xwe bi nirxên wê re wê, di rengê de wê werênê ser ziman.

Budism wê di wê temenê de wê, bi têngîna zen'ê re wê xwe di temenekê fahmkirinê de wê werênê ser ziman. Di nava van hersê felsefe û ankû bawerîyan de wê, dema ku em ji aliyê têngîna felsefeyî ve nêz dibê mirov zêdetirî wê di rengê de wê weke ku wê bigihijê hinek fahmkirinan bi wan re. Di aslê xwe de wê, ev têngînên weke bi felsefeyî ên asyayî ku em li kurdistanê mitraismê û zerdeştîyê jî bikina navê wê di rengê felsefeyî ku wê çawa wê pêşkevin û wê felsefeyê wê weke rengê jîyanê, yaqinkirinê û di dewama wê de wê li ser wê re wê weke awayekê baweriyê wê bi xwe re wê pêşbixin wê bi wan re wê were dîtin. Ev wê, weke encama pêvajoyên pêşketina demên kevnera ên giştîya asya jî bin ku mirov di serî de wan weke aliyna giring fahmbikin û werênina ser ziman bê.

Wê dema ku ez li van pêvajoyên giştîya asya ên berî zayinê li wan dinerim wê demê ez gotina suhrewerdî a ku wî li ser aristo re hanîya ser ziman a bi rengê felsefe bi wî re bi dawî bûya wê baştir wê di rengê de wê fahmbikim. Ber ku wê Suhrewerdî wê temenê wê gotina xwe wê di rengê de wê weke ku mirov wê ji wê bi awayekê zelalî wê fahmbikê wê li ser wê temenê demên kevnera ên giştîya asya ên kevn wê bi temen bikê û wê werênê ser ziman. Kevneşopîya ku wê suhrewerdî wê di xwe de wê di hizirkirina wê de wê bide kûrtirkirin wê hinekî wê ev temenê ku wê bi wê re pêşketîya û xwe weke felsefeya daya diyarkirin bê.

Demên asya ên kevnera wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, dema ku mirov li navaroka felsefeyên weke di rengekê bawerî de jî ku wê weke werina dîtin ên weke mîtraismê, zerdeştîyê, hindusimê, budismê, û heta jainismê û hwd wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê ev wê bi wê re wê, di awayekê de wê, were dîtin.

Di çerçoveya pêvajoyên pêşketinê ên asya giştî de wê biqasî ku ev têgîn û teorî bi hev re fahmkirina wan wê me bi gihênina encamna giring û giştî û teybet wê yek bi yek di temenekê bi rastî, dem û ahenge wan ya pêşketinê re wan fahmkirina wan wê di wê temenê de wê derkeve li pêş.

Di awayekê de wê mirov bi wan re dibînê ku wê di awayekê de wê weke ku mirov dibînê wê, bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin ku wê, di temenekê sazûmankirina fahmiirinê û rengekê civakî wê xwe bi wan re wê bide dîyarkirin. Civaketîya li giştîya asya û pêvajoyên wê yên pêşketinê, herêm bi herêm ku mirov hilde li dest wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê bi wê awayê wan ên pêşketinê re wê pêşketina wan wê were dîtin.

Jainism û hinduism wê zêdetirî wê di awayekê de wê, jîyane bawergehî a bi tevgerî wê xwe bi wan re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Gerîn û çûnûhatinên nava wan wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê xwe bi wan re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Weki din wê dema ku em bi heman awayê li rengê budismê bihizirn wê, mirov bi wê re dibînê ku wê bi zêdeyî wê di rengekê de wê, xwe di nava bawergehê û ankû di *sangaya* (*sangha*) xwe de wê zêdetirî wê dem derbas bikin. Wê di nava budismê de wê 'sangha'ya xwe de wê, weke ku wê çawa wê hinduist wê di nirwana de wê bijî wê ew jî wê di wê rengê de wê di awayekê de wê bijî. Sanghaya budismê wê weke nirwanaya hinduismê wê dikarê wê di wê rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Weki din wê kirpendina sangha wê di jainismê de jî wê di awayekê de wê bi bawergehî wê were dîtin. Di wê temenê de wê, bi wê rengê wê, li ser wê temenê wê navên bawergehan wê, di nava wan de wê were dîtin.

Di nava jainismê de wê bi zêdeyî wê li ser rengê pêşketina wê re wê, divê ku mirov wê hinekî li wê bihizirê. Wê di aslê xwe de wê, di şêwayekê de wê, weke ku mirov wê dibînê wê çendî ku wê, çerçoveyek wê ya civakî wê bi têgînê û fahmkirina wê re wê hebê jî lê wê were dîtin ku wê pêşketina kes wê di rengekê de wê, zêdetirî wê weke nûqteya li wê

ponijînê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Pêşxistina kes û keseyetê û bi wê re derketina li pêş wê bi wê re wê li wê bihizirê. Wê di wê rengê de wê weke ku mirov dibînê wê modelên keseyetê ku wê werina ser ziman wê bi felsefeyî wê çawa wê werina dîtin û ser ziman wê, bi wê re wê were dîtin. Bi heman rengê wê bi hindusimê û budismê re jî wê di renekê de wê were dîtin. Di wê temenê de wê di wê dîmenê bawerkirinê zêdetirî wê dîmenê wan têngînan ên felsefeyî wê dema ku em li ser modelên wan ên keseyetî re wê li wan dihezirê wê di wê temenê de wê, zêdetirî wê têngîhiştinekê wê bi fahmkirînê re wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, di nava wan têngînan de wê, rewşên tirsandinê ên weke bi têngînen weke yên bi dojah û bihûştê û hwd re wê zêde newê dîtin ku wê derkeve li pêş û hebê. Wê di renekê de wê, li ser temen û têngînek karmayî re wê mirov wê li ser esas û temenê ku wê çî bikê wê beremberê wê bibînê wê di renekê de wê were ser ziman. Ev li kurdistanê beremberê gotina 'qisasiyê' wê di renekê de wê, were dîtin. Ev gotina qisasiyê wê piştê wê, weke têngînek ku mirov wê bi kirinên xwe re jî wê pêşbixê wê êdî wê piştê wê pêşkeve. Minaq weke 'kesekê ku yek kuşt ew jî berdêla wê yan yek were kuştin û yan jî canek lê were dayin. Ev wê weke rastîya qisasiyê wê werênê ser ziman.

Felsefeya karma wê di serî de wê mirov dikarê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê werênê ser ziman ku wê li ser temenekê fahmkirinê ê bandûr û bertekê û têtîliya wan a bi hev re wê, were dîtin û fahmkirin. Di awayekê de wê, di wê temenê de wê li ser temenekê kirinê fahmkiriinê re wê bi wê re wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê her zindî wê dema ku wê, bikeve rewşên weke tirsbûnê û hwd de wê bertekên ku ew bidin wê hebin. Ev wê tenê weke bo minaqkirinê em wê dibêjin. Lê di wê temenê de wê, di rewşên weke bi gotinekê bi lêvkin, hanîna ser ziman a peyvekê, vebêjtina têngînekê û hwd wê çawa wê bandûrê li mirov wê bikê wê, dikarê wê di wê rengê de wê ji aliyekê ve wê weke minaq wê bide. Di wê temenê de wê gotin wê bandûra wê hebê. Minaq wê, em bahsa gotinên weke dojah û bihûştê bikin û em di wê temenê de wê werênina ser ziman.

Wê dema ku ev gotin wê werina ser ziman wê bi wan re wê çî bandûr wê li mirov wê bi rewşên weke tirsê, hizirkirinê û hwd re wê di mejiyê mirov de wê bibê? Di dewma wê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê bi wê re wê fahmbikê bê. Di rewşa fahmkirinê ên bi wê rengê ku mirov dikarê werênê ser ziman wê bi wê re wê, xwe di renekê de wê bide dîyarkirin.

Bandûra gotinê wê di temenê fahmkirina wê de wê xwe bide dîyarkirin. Fenomena ku em wê di temenê bandûrê de wê hildina li dest wê di navaroka têngîna fahmkirinê a di gotinê de wê weke krîdeyekê wê hebê. Wê ji wê mirov wê dema ku mirov têngîhişt wê êdî wê bi wê re wê bidest rewşa fahmkirinê a bi wê re wê bikê.

Di wê rewşê de wê, dema ku em bahsa gotinê û bandûra wê bikin wê di wê temenê de wê, rewşên weke yên bi têngîna 'gotinên baş' û 'gotinên nebaş' re ku mirov wê li wê dihizirê wê di wê temenê de wê, aliyekê wê yê ku mirov wê, dikarê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê hebê. Di aslê xwe de wê mijare aliyê baş û aliyê nebaş ku wê xwe bide dîyarkirin wê di wê temenê de wê, dema bi pênasekirina û salixkirina bi gotinê wê, di wê temenê de wê bi wê re wê, were ser ziman.

Di wê rengê de afirandin û pêşxistina gotinê û fahmkirina wê, li ser derûniya mirov wê, di renekê de wê bandûra wê bibê û wê bi wê derûniyê wê mirov wê di nava xwe de wê di rewşek konsantrakirî de wê weke ku wê bide hiştin. Di dewama wê de wê, ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê werênê ser ziman bê. Dema ku mirov wê kesekê bawermend jî bê û ne kesekê bi bawermend jî bê wê dema ku mirov têngîhişt ku wê wateya gotina dojhê û ya gotina bihûştê wê çî bê wê, di wê temenê de wê, bandûra wê, bi naskirin û fahmkirina baş û nebaşîya wê re wê xwe bide dîyarkirin. Wê, di wê rengê de wê mirov wê, bi wê re wê, di renekê de wê li wê bihizirê. Her wusa wê di wê temenê de wê lev hûnandina wateyan û bi wê ghiştina wateyan wê karibê wê di wê temenê de wê, di renekê de wê rengê fahmkirina mirov jî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Minaq di nava rewîstê de wê 'rewîsta baş' û 'rewîsta nebaş' wê di wê temenê de wê, bibê û wê, ev wê di nava jîyane mirov de wê, di renekê de wê, xwe bi temen bikê û wê çerçoveyek bandûrlêkirinê wê bide afirandin. Mirov wê weke zindiyekê ku ew bi fahm wê, dema ku mirov tiştê ku wê li xoşê herê bibêjê wê çawa wê dilxweş û kêfxweş bibê wê, bi wê re wê were dîtin. Wekî din wê dema ku wê gotinek li xoşê neçû ku ew hat hanîn li ser ziman wê çawa wê nearamiyê û hwd wê di mirov de wê bide çêbikê wê, bi wê re wê di awayekê de wê were dîtin. Ev wê di awayekê de wê, di nava rewşê de wê, bi çerçoveya bandûr û bertekê re wê, di renekê de wê dikarê wê di renekê de wê, bide dîyarkirin. Bandûr û bertek wê di dewama xwe de wê bertek û helwestê wê werênê li holê. Di wê temenê de wê, dema ku mirov wê li rewşa

bandûr û bertekê li wê bihizirê wê, di wê temenê de wê çawa ku wê di encama wê bandûrê de wê bertek wê bibê wê, vajî wê, bi bertekê wê bandûr jî wê li mirov wê karibê xwe bide dîyarkirin. Ev wê weke rewşna ku mirov dikarê di wê temenê de di wan de kûr bibê û fahmbikê bê.

Lê li vir wê, di dewama wê de wê mirov dikarê wê, werênê ser ziman ku wê bertek û helwest wê, weke pêvajoyek piştê a din jî wê di wê temenê de wê, xwe bide dîyarkirin. Ew jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê xwe bide dîyarkirin. Di nava pêvajoyekên felsefeya giştîya asyayî de wê ev nuqte wê bi têtîngên weke karma re bin û ankû têtîngên din ên weke wê û hwd re bin wê di rengekê de wê, li ser rewşên sazîkirin, dîzaynkirin û gihandina li sazûmanê mirov bi kirin, bertek û helwestên mirov û hwd re wê, di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Wê temenê û rengê fahmkirinê wê mirov dibînê ku wê, di nava felsefeyên asyayî de wê kes û keseyet wê, weke mijarna sereka ên ku wê li wan wê were lê hizirkirin bin. Wê di dewama wê de wê bi wan wê were lê hizirkirin ku wê çawa wê bijîn, çawa rast a ku ew bijîn û hwd wê bi wê re wê, di rengekê de wê li wê bihizirin bin.

Li ser wê temenê wê weke mijare pêşî wê jîyane ku mirov wê dijî wê di serî de wê rast, dûrûst û bi wate bijî wê weke mijare pêşî wê xwe bide dîyarkirin. Aliyê din ên fahmkirinê jî wê bi mijarên gerdûnî ên weke hebûnê, têtîngîna metafîzîkê, rasyonalmê û hwd re wê, xwe di awayekê de wê li ser temen û awayê fahmkirinê re wê bide dîyarkirin. Wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Di wê temenê de wê lêgerîna mirov a li wateyê û bi wê xwestina kûrbûnê û hwd wê, di wê temenê de wê, weke çerçoveyek mijarî a fahmkirinê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di mijare fahmkirina felsefeyên asyayî de wê, dema ku mirov li ser wê temenê li wan dihizirê wê mirovbûn û têtîngîna rasttîyê û hwd wê, di temenek hebûnê de wê xwe bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê, li dijî bûyîna tûndûtûjîyê û hwd wê bi wê rengê wê li ser temenê parastina mafê jîyanê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Ev têtîngên felsefeyî wê, di destpêkê xwe de wê, hertimî wê di wê rengê de wê, were dîtin. Lê tiştêkê din jî wê bi wan re wê were dîtin. Ev têtîng wê dema ku wê di rengekê pêvajoyên bawerî de wê pêşkevin û wê jî desthilatekê û ankû rewşek rêzanî re wê bina têtîngên rêveberî û hwd wê, di wê temenê de wê êdî wê weke ku wê jinûve wê, werina formulekirin. Minaq wê di jainismê de wê, li dijîbûna li tûndûtûjîyê wê piştê wê dema ku wê bi wê rengê wê pêşkeve wê, piştê wê, weke ku wê rêveberîyek wê çawa wê,

şerbikê û wê bi têngîna ‘‘xwe parastinê’’ wê werênê ser ziman û yan jî wê bi heman rengê wê di rengekê de wê weke wê de wê, bibê wê, bi wê re wê, jinûve fahmkirin wê werina pêşxistin. Gotinên weke ‘rêveberiyên bi bawerîya jainî’ ku wê piştî wê weke bina xwedî artiş û hwd wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê ev têngînekê ku wê were serê baweriyên ku wê piştî wê werin jî. Minaq di hizra nebî isa de wê, bi tûndî wê li dijî kuştinê û hildana jiyane mirov a ji deestê mirov bê. Gotinên weke ‘dema ku li rûyekê te hat lê xistin rûyê din bide li pêş’ wê weke gotinên li ser temenê başîya îsa re ku wê bi navê wî re wê werina gotin bin. Lê piştî ku wê hizra wî bibê hizra rêveberîyê û hwd wê êdî wê di dewama wê de wê, çawa wê ew rêveberî wê şer û pevçûnên bi xwûn wê bi navê wê baweriyê wê bikin wê weke heman şêwayê bê ku mirov wê karibê wê bi wê rengê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Wê ev wê piştî wê bi islamê re jî wê xwe di rengekê de wê bide nîşandin. ‘ev olên ku wê weke bi armanca aşîtiyê’ wê pêşkevin wê çawa wê bèn kirin weke olên şer wê, dîrok wê pîrr zelal wê bi dîmenên vekirî wê raxê li berçav û wê dîmenên wan wê bi encamên ku wê bi wê rengê wê bi wan re wê bèn dayin çêkîrin re wê bidê hanîn li berçav. Bi heman rengê wê, rewşên ku wê bi wê rengê wê bi têngînen van felsefeyên weke bawerîyan hatina bi sazûmankirin re jî wê di dîmenekê de wê, şêwayekê wê bi wê rengê wê bi wan re wê, were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, bo ku ew ew were kirin wê di wê temenê de ew gotinên ku ew êdî di wê temenê û rengê de ew bi wan û navê wan hatina gotin û vegotin jî wê, piştî wê rengê pêşketina wan wê bi xwe re wê di reng û awayekê de wê bide dîyarkirin. Minaq bi heman rengê weke ku em bi têngîna jainê re dibînin wê li çînê bi taoismê re jî wê bi heman rengê wê di dîmenekê de wê bibîne. Ew jî wê, di wê temenê de wê li ser temenekê li dijî şer, kuştin û rijandina xwûnê bê. Lê piştî ku ew hatina kiriin weke baweriyên rêveberî ew çawa ew rêveberî bi wan kiryarên wan re ew bi wan hatina pîrozkirin wê bi wan re wê were dîtin. Gotinên weke yên ‘şer’ û ‘pîrozîyê’ ku wê werina cem hev û wê ji wan wê bi wê rengê wê wate wê bi hev ve wê wê werina afirandin wê, êdî wê bi xwezayî wê bibê û wê were dîtin.

Di demên kevnera ên giştîya asya de felsefe û kirina wê

Di aslê xwe de wê dema ku mirov wê bahsa giştîyîya asya wê bi felsefeyê wê bikê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, dîmenekê zêde berfireh ê bi felsefeyî jî wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Felsefeyên asyayî wê di temenekê de wê, bi têtînen baweriyî re ku wê di zikhev de wê bijîn wê bi zêdeyî wê ber wê sedemê dîmenekê zêhnî wê bi xwe re wê bidina nîşandin. Di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên pêşketinê wê bi xwe re û bi demê re wê bijîn.

Di demên berî zayinê de wê, were dîtin ku wê felsefe wê, di awayekê de wê li ser temenê rengên fahmkirinê wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Bandûra rewşên jîyanî li hev û çawa encamê bi xwe re diidna dîyarkirin, li ser temen encamên wan lêpîrsînên wan wê di nava felsefeyê de wê zêdeyî wê têtînen bi hev re di ahengekê de ên weke bandûr û bertekê û ankû bertek û helwestê û hwd wê di dewama wê de wê bi xwe re wê werênê li holê. Di nava felsefeyên asyayî de wê, bandûr û bertek, bertek û helwest, helwest û çalaki û hwd wê, di dewama hev de wê, bi bandûr û têtîliya hev re wê di wê temenê de wê li wan wê werina hizirkirin û wê, ev wê çawa wê xwediyê bandûr û rengdayinê ên di jîyanê de bin wê bi wan re wê bidest hizirkirina bi wan wê were kirin.

Di wê temenê de wê mirov diakrê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê, bi wê re wê, weke dîmenê lêpîrsînê wê xwe bi wê re wê, bide nîşandin. Weke ku em di nava budismê, jainismê û heta zerdeştîyê de mirov bibînê wê lêpîrsînên weke aliyê hiş û zêhnî ên ku em li wê bihiş û zane û şîyar in wê aliyê wê yê din wê çawa wê hebê û were fahmkirin û ankû ji ya ku em dizanin wê çawa xwe derbaskirin wê bibê wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, têtîhên weke ji hev bi bandûr dibin û bi awayekê di têtîliya hev a jîyanî de na ên weke ên weke bi awayekê bandûr û bertek, bertek û helwest, helwest û çalaki û hwd wê, bi wê re wê di rengekê de wê bi wan re wê were lê hizirkirin.

Di aslê xwe de wê, ev têtîn wê di nava wan de hizirkirin wê mirov wê bi awayekê zelal wê li ser temenekê felsefeyî ê kirinî re wê bide meşandin. Bi wê temenê kirinî ku mirov wê çawa wê, di rengekê de wê bi wê re wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman wê bide dîyarkirin.

Felsefeyên asyayî ên xwezayî wê, dema ku wê bibin wê li ser wê temenê wê di awayekê sê dîmenî de wê di zikhev de wê di wê temenê de wê werina dîtin. Yek wê têtîliya kosmolojî û xwezayî, xweza û jîyanê, jîyan û jîyankirinê û hwd wê, bi wê re wê were dîtin. Ev jî wê di dewama wê de wê weke aliyna ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Lê aliyê hizirkirinê ê bi felsefeyî wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê ji aliyê kirinî ve wê bi temenekê felsefeyî ê fahmkirinê re wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Mirov wê di kirina xwe de wê bi hiş û ankû fahmkirina bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê kûrbibê. Wê

di wê de wê pêde wê herê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Felsefeya jîyanê wê di wê temenê de wê, di di temenê kirin kirina bi hiş, tevgerkirina bizanebûnî, gotin bi lêvkiriina bi fahmkirinê, hanîna ser ziman a bi têgihîştinê û hwd re wê bi wê re wê, di awayekê de wê bi wê re wê derkeve li pêş. Weke ku wê kurd wê carna wê di nava xwe de wê bêjin 'gotinên xwe bi zane bibêjin, kirinên xwe bi zane bikin. Di farqê de bin ku hun çî dibêjin û hwd wê, bênina ser ziman. Di nava gotinên wan ên civakî û gelirî de wê ev di awayekê de wê bi zêdeyî wê weke aliyna bi fahmkirinê wê xwe bi wan re wê di reng û awayekê de wê bidina dîyarkirin bin. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare fahmkirinê wê bi xwe re wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Di mijare fahmkirinê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê lêpîrsînên li ser temenê kirinên rast û baş em hema bêja di nava hemû têgînên felsefeyî ên asyayî de wan kifşdikê. Di wê temenê de wê mirov dibênê ku wê bi wê re wê li wan wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê li ser wê temen û awayê wê rewşenîya rojhilatî (in: eastern wisdom) wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Weki din wê mirov dibînê ku wê di mijarên baweriyê de wê aliyekê ku wê di wê temenê de wê li ser renekê têgînî ê felsefeyî ku wê li wê hûnayî bê wê were dîtin. Wê li ser temenê fahmkirinê û gihiştina zanîna jîyanê û hebûnê wê di wê temenê de wê bi wan re wê derkeve li pêş. Li ser wê temenê wê lêpîrsîn, fahmkirin, têgihîştin û hwd wê bi wê re wê bibin û wê derkevina li pêş. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare fahmkirinê wê di wê temenê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê, dikarê wê hinekî bi kûrehi di nava rewşenîya rojhilatî de wê li wê bihizirê. Wê, di çerçoveya fahmkirinê de wê weke ku em wê dibînin wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê, were dîtin ku wê çerçoveya baweriyê wê, weke di nava sînore felsefeyekê de jîyankirin wê bi wê rengê wê bibê xwediyê dîmenekê. Di wê çerçoveyê de wê hertimî wê bi kirinan û jîyankirinên nava wê re wê ew wê were pêşxistin. Wê bi wê re wê, têrbûn bi fahmkirin, têgihîştin û hiş û hwd re wê li ser wê temenê re wê bide çêkirin. Di renekê de wê, weke ji fahmkirinê dîr bawerî wê newê dîtin. Ya ku wê rengê bawerîya asyayî wê hinekî di dîmenekê cihê de wê bide

nîşandin jî wê di aslê xwe de wê weke ku mirov wê dibînê û fahmdikê wê ev bê.

Di rengekê din de jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê felsefe wê, bi wê re wê, dîmenekê jîyanî û bi fahmkirina kirinên mirov re wê reng bistênê bê. Ber vê yekê wê li ser temenekê kirinî wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Wê dema ku mirov dihê nava felsefeya asyayî a giştî wê dibînê ku wê gotinên weke metafîzîkê û hwd jî wê di wê temenê de wê rengekê û dîmenekê din wê bi xwe re wê di temenê fahmkirinê de wê bistênê. Li ser wê temenê wê bi fahmkirinê û têngîna bi wê kûrbûnê û hwd re wê, rengekê li ser temenekê felsefeya kirinê û hwd re wê bistênê. Di wê rengê de wê, di dîmenekê de wê bi xwe re wê, di nava fahmkirinê de wê bide dîyarkirin.

Mînaq metafîzîk di nava felsefeyên asyayî de wê hinekî wê rengekê cihê wê di çerçoveya fahmkirinê û bi wê re pêşketina bi fahmkirinê re wê bistênê. Wê di wê rengê de wê, di nava jîyanê de wê weke ku wê xwediyê rengekê fahmkirinê bê Di nava felsefeyên asyayî de wê, têngîna baweriyê wê di wê rengê de wê weke rengekê felsefeyî wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Ber vê yekê mirov nikarê zêdeyî di dîmenekê weke zanîna olî weke ji ya felsefeyî cihê wê werênê ser ziman. Di wê dîmenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê mijare zanîna olî wê, di wê rengê de ku mirov li wê dihizirê wê dikarê wê bi wê re wê bibêjê û wê werênê ser ziman ku wê, di awayekê de wê, derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê, di nava jîyane civakî de wê, di wê rengê de wê, xwediyê rengekê fahmkirinê bê.

Ya ku wê weke xosletê baweriyên asyayî wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin wê di serî de wê di rengekê de wê ev bê. Wekî din wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, dema ku mirov ji aliyê wê çerçoveya wê ya felsefeyî re nêz dibê wê hingî wê baştirin wê fahmdikê. Wê bi wê re wê di dîmenekê de wê xwe bi wê re wê baştirin di fahmkirina mirov de bide dîyarkirin. Di çerçoveya têngîna jainê de jî mirov bêjê û ku wê dengî dema buda wê were derketina li pêş a ' Mahāvīra' û tēkiliya buda a bi pê re wê tēkiliya wan ya pêşketinê wê xwe bide çêkirin. Di wê temenê de wê tēkiliya nava buda û Mahāvīra wê weke tēkiliyek hev fahmkirinê wê bibê û wê di wê temenê de wê, weke tēkiliyek demezrîner a tēgînê jî wê xwe bi wê rengê wê bi wan û di nava

wan de wê bide dîyarkirin. Jainism wê dema ku em li pêvajoyên wê yên pêşketinê binerê wê ji dema keyên xanadana haryanka Bimbisara (B.z. 558-491), Ajatashatru (B.z. 492-460) , Udayin (B.z. 460-440) û hwd de wê, weke têtînek bawerî a bi sazûmanî wê were dîtin ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Her wusa li hindistanê avakarên keyeni û ankû imparatoriya maurya ên weke Ashoka û kalkên wî weke bi baweriya jainê wê werina dîtin û ji wan wê were bahskirin. Heta ku wê kalkê Ashoka Candragupta (B.z 322-298) wê salên wî yên dawî ku wê werina ser ziman wê weke bawermendekê li bawergeha jainê wê were jê bahskirin û wê bê hanîn li ser ziman.

Jîyane Candragupta wê, di nava bineterên nivîskî ên jainê, budist û hinduist de jî wê were ser ziman. Li gorî jainîan wê dema ku wê rojbigirê wê jîyane xwe wê ji dest bide. Ev wê dema ku wê were hanîn li ser ziman wê di rengekê weke gihiştina mertebeyekê wê di wê rengê de ji jê wê were bahskirin. Di aslê xwe de wê ev dem wê bo pêşketina têtîna jainê û bi felsefeyên wê û pêşketina wê di rengekê de wê, di bin parastina wê desthilata demê de bûyina wê weke aliyekê wê yê giirng jî wê di wê çerçoveyê de wê were ser ziman. Di wê demê de wê bawergehên weke navendên mazin wê bi navê wê werina vekirin û wê weke baweriyek girseyan wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Heta dema key Harshavardhana wê ev pêşketina wê bidomê û wê ew wê, çerçoveyek bi jainismê, budismê û hinduismê re wê derxê li pêş û wê di wê temenê de wê, rengekê pêşketinê wê bide çêkirin. Li ser wê temenê wê navê wî derkeve li pêş. Lê di dema keyê dema Pallava Mahendravarman yekem (600-630) wê, gelekî ji wî were bahskirin ku ew di dema xwe de wê, shaiva derdixê li pêş. Li gorî ku wê were ser ziman wê bi nêzîkatîyek piçûkxistinê wê nêz bibê û wê bi wê re wê, bahsa budismê, jainismê û mezbebên shaiva jî wê bikê. Lê dema ku wê dem wê were dema *key Āma* wê zêdetirî wê, dîsa wê jainism wê derkeve li pêş û wê kevneşopiyên wê yên çûyina hacê û hwd wê jinûve wê, bide bi sazûmankirin.

Di demên kevnera de kirina felsefeyê li herêmên asyayê wê di wê rengê de wê di awayekê de xwe dana wê têtînek ku ew bi bawerî ê û ankû bi felsefeyî û hwd bê û weke ku ew rast dibînê ku ew bijî re wê were dîtin. Yanî di wê temenê de wê, hewl were dayin ku wê di nava kirin û gotinê, çalaki û têtînek, teori û ankû pîretîkê de ahengî di wê temenê de di awayekê de wê were hanîn li holê. Di rengekê de wê di nava têtînan de wê têtîliyên ku wê dibin wê, di temenekê xwezayî de wê bibê. lêgerînên

li xwezaye jîyanê, fahma wê û hwd wê, di wê temenê de wê bi wê re wê, di renekê de wê derkevina li pêş.

Wê dema ku wê li vir wê bahsa kirina felsefeyê wê were kirin wê di serî de wê aliyekê wê yê din jî wê bi wê re wê derkeve li pêş. Ew jî wê di wê temenê de wê weke ku mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, hewldanên bi zane kirinê, rastkirinê û başkirinê wê di wê temenê de wê, weke aliyên ku wê nîşanaka zanînê wê werina dîtî jî bin. Di wê çerçoveyê de wê, di kirinê de wê ev herê gotinên weke bizanekirinê, rastkirinê û başkirinê û hwd wê, bi rengê wan ê fahmkirinê, salixkirinê û hwd re wê, gotinna weke mifteyên fahmkirinê wê bînin kirin bin. Wê ji aliyê din ve jî wê ji kirinê û mirov re wê di jîyanê de wê, bina weke astna jîyanê jî.

Fahmkirin û bizane kirin wê weke nirx û sîyanek biaqilî ku wê hertimî wê li wê werre lê hizirkirin bê. Wê di wê temenê de wê li wê were lê hizirkirin û wê hewl were dayin ku ew bê têgihîştin. Di kirinekê de wê dema ku wê lêgerîna tîgîna başî û nebaşîyê û ankû bizanebûnî ew kirin bi pîvan û rast hatiya kirin wê di wê temenê de wê weke nîşanak wê were dîtî û wê bê hanîn li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, rastî wê, di wê rengê de wê li wê were lê hizirkirin ku ew were fahmkirin. Rastî wê weke di rêya gihiştina wê de wê, bizanebûnê û rastbûn û hwd wê bi mirov re wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku wê wê xwe dana ber tîgîna bo fahmkirinê wê ji aliyekê ve wê, ev jî wê weke pîvanna ku wê di serî mirov de wê, di serî de wê hebûban.

Li giştîya asya wê çendî ku wê di dîmenên olî de wê werina dîtî jî weke li kurdistanê pêşî mitrayî û piştî zerdeştî, li hindistanê hinduîsm û heta jainîsmê, li çînê ji taoîsmê û heta konficyusmê û hwd wê di wê temenê de wê, bi çerçoveyek ekolî û bi sazûmanî weke felsefe mirov divê ku wan fahmbikê û werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê aliyê olî wê aliyê jîyanî û civakî ku wê bi rêgezên giştî re wê bi wê re wê, were jînkirin bê. Aliyê din jî wê, weke aliyê di nava jîyanê de ê fahmkirinê ku mirov wê dikarê wê fahmbikê bê. Wê weke temenê fahmkirinê bin. Li gorî wan wê fahmkirin û bizanebûn wê bê ku mirov di serî de weke aliyekê giring bikirpênê û werênê ser ziman. Heta ku wê di nava herdû aliyên weke yênbî bawerî û felsefeyî de wê aheng wê hebê û wê aliyê felsefeyî bi wê li pêş bê wê pêşketin wê hertimî wê rengê wê xwe bi awayekê zelal wê bide dîyarkirin. Lê kengî ku ev aheng û ankû denge xirabû wê êdî wê, di awayekê de wê, di fahmkirinê de jî wê, di wê temenê de wê weke ku wê xirabûn wê bibê.

Di awayekê de wê weke kirinên felsefeyî wê li ser temenê mijarên rasyonalismê, metafîzîkî û felsefeyê û rengên wê yên fahmkirinê re wê xwe bide dîyarkirin. Metafîzîk ku em regekê wê ji nava felsefeyên asyayî kifşbikin wê bi têngîna ya nayê zanîn ku ew mirov bi aqil meşandin û hwd re xwe bigihênê li zanîna wê re wê, di rengelê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê li ser wan temenan re wê felsefe wê were kirin.

Lê em wê bêjin ku wê di awayekê vekirî de wê demên kevnera ên asya di çerçoveyek giştî û gelemperî de wê bi zêdeyî wê mirov dibînê ku wê, pirr zêde wê pêşkevin, kûrbibin û wê di awayekê de wê pêvajoyên pêşketinê ên li hewirdora xwe jî bi fahmkirinê wê bide dîyarkirin. Bi zêdeyî wê gelek mijar wê di zikhev de wê were dîtin ku wê bi felsefeyî wê werina hildan li dest. Ber vê yekê wê mijar wê bi zêdeyî wê di dîmenekê hişmendî û zêhnî de wê bi awayeyekê wê li ser temenekê xwezayî, kosmolojikî û hwd ku wê bi hev re û di zikhev de di ahengekê de wê bi wan wê were ser ziman bê.

Ji aliyekê din ve jî wê weke aliyekê giring weke ku em bi zerdeşt, bûda, janismê, budismê, konficyusmê û hwd re dibînin wê mijare girêdanê û têkilidanîna bi hev re wê bi temenê hizrî û kosmolojikî ku wê were pêşxistin wê weke temenê girêdanên bihiş û zêhnî jî wê di regekê de wê were dîtin. Li ser wê re wê bi rewşên hem bi fahmkirinê re derxistina li têngiştinê û ji wê bûhûrînê û hem jî wê di wê temenê de wê, bi wê re wê çawa wê têkiliyek fahmkirinê a jîyanê wê bi girêdan û bendên wê yên fahmkirinê re wê werênê ser ziman wê bi wê re wê li ser wê temenê wê were dîtin.

Di nava mijare kirina felsefeyê de wê, were dîtin ku wê weyn û rola zananê û sînorê wê yê fahmkirinê wê weke mijarek zêde giring wê xwe bi wê re wê di reng û awayekê de wê bide dîyarkirin. Li ser wê temenê lêpirsînê li ser sînorê zanînê, navaroka wê ya ku ew hatî girtin û hwd wê, bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Li ser wê temenê wê têngînê weke bi felsefeyî ên li ser lêpirsînê û bi gûmanparêzî û hwd wê bi wê re wê pêşkevin û wê bi felsefeyî wê di wê derbarê re wê weke mijarek felsefeyî a navaroka hizirkirin û aqilmeşandinê felsefeyên asyayî wê were dîtin. Di wê temenê de wê ev mijar wê, di warê hizirkirina li hebûnê û fahmkirinê, ya ku me fahmkirinê û hwd de jî wê, bi wê re wê were lê hizirkirin. Di awayekê de wê, hertimî wê di dîmenekê hizirkirinê de wê ew wê têngînê wê bide me û wê ji me re wê bide vebêjin ku ya ku me ew fêrbûya û fahmkiriya wê ji wê zêdetirî wê hebê. Hertimî divê ku mirov ber vê yekê di nava pêdeçûyina bi fahmkirinê a li ser wê û bi ber wê ve

bê. Minaq wê dema ku em di rêgez û têtîna jainismê a bi navê 'anekāntavāda' ku wê were wateya bi pirralî fahmkirinê ku mirov li wê dihizirê û di wê de dikê ku mirov kûrbibê wê di wê temenê de wê, têtînekê wê bide me. Bi têtîna ya ku me derkkirî wê weke beşek ji wê ya ku me bi dîtbarî derkkiriya bê. Li ser wê temenê wê bi têtîna 'jiva' jîyanê û di temenekê bûhûrîner de ku wê were fahmkirin wê bi wê re wê were ser ziman. Di demên piştî wê têtîna 'jiva' wê beremberê bi 'ajiva' re wê di temenekê dualiteyî de wê were fahmkirin. *Ajiva* wê, karibê di wateya bûjenê de jî were fahmkirin. Wekî din wê hinek şîroveyên weke bi rengê 'jiva û ajiva' re bi dîualiteya gîyan û bedenê û hwd re jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê were pêşxistin. Ev wê di çerçoveya rêgeza 'anekāntavāda' wê were ser ziman. Lê têtîna anekāntavāda wê, di awayekê de wê, li ser fahmkiriina wê re wê dema ku mirov wê hinekî li wê bihizirê wê şewayekê hizirkirinê ê weke di wê de kûrbûnê re wê di renekê de wê, bide çêkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman. Wê hertimî wê ya ku me fahmkir wê weke beşek ji çavkaniya ku me ew fahmkirin kir wê were dîtin. Ev jî wê, hertimî wê di wê de wê bi gihiştina têtînen din re wê, bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di navaroka wê fahmkirina wê de wê, dema ku mirov wê hinekî li wê dihizirê wê weke bi têtîna hebûnek fîzîkî, bûjenî û hwd ku ew weke ku ew dihê dîtin wê çendî ku wê têtîn û fahmkirinek dîtbar wê bide me wê, di dewama ku em wê fîzîkê û ankû bûjenê wê kûrûkûr bikin wê di wê de wê, weke piçkên wê yên piçûk weke tozên piçûk mirov wê ji wê têbigihê û wê fahmbikê. Li ser têtîn û hebûnê bi fîzîkî, bûjenî û hwd re wê temenekê fahmkirinê ê epistemolojikî wê karibê bi xwe re biafirênê.

Li ser temenekê hizirkirinê wê kirina felsefeyê de wê, di dewama wê de wê di zerdeştîyê de wê, di wê rengê de wê '*vohu manah*' wê hebê ku wê di wateyên weke bi armanca baş, kirina baş, zêhna baş û hwd wê werênê ser ziman. Lê *Vohu manah* wê di awayekê de wê wateya zanîne û başîyê de wê çendî ku wê were ser ziman jî wê, weke çavkaniya zanîne û başîyê wê di wê temenê de wê were ser ziman. Yanî wê li gorî ku em wê ji avêsta dixwênin wê temenê di wê de ê kûrbûnê wê bi wê rengê wê bi aqil wê bibê û wê hertimî wê hebê. Ya ku me fahmkir wê di wê de wê kûrbûn û zêdetirî bi wê re fahmkirin wê li gorî wê di wê temenê de wê bi derfet bê. Ev têtîn weke rêgezekê wê mijare aqil û zanîne jî wê ji xwe re wê bikê erkek fahmkirinê. Wê di wê temenê de wê bi wê re wê, li wê bê hizirkirin ku wê aqil wê çî karibê bikê, me bigihênê kûderê, sînore wê

heta kûderê dibê û aqil çî ya û hwd wê, bibê temenê hizirkirinên li ser van têtînan û gotinan jî. Wê weke ya vajî vohu manah´ ku wê were wateya aqilê nebaş û xirab ´aka manah´ wê were ser ziman. Wê di wê temenê de wê, dualiteyek hizirkirinê ku mirov di wê de wê di wê de wê hertimî wê kûrbibê wê di nava wê têtîliyên wê yên fahmkirinê de wê bi wê xwe re wê di renekê de wê bide çêkirin û afirandin. Di kurdiya avêsta de wê ´manah´ wê di wateya zêhn, aqil, nerîn, armancê û hwd de jî wê karibê bi aqilî fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê di wê rengê de wê, di renekê de wê bi wê re wê, were ser ziman.

Ev têtînan wê tiştêkê din wê bi xwe re wê bidina me. Wê ew jî wê ew bê ku wê ya ku em wan fahmdikin wê çendî ku me ew fahmkir û wê ji wê fahmkirina wê zêdetirî wê temenê fahmkirinê wê bi wê re wê hebê bê. Di wê rengê de wê, bi gotinek din wê ya ku me fahmkir wê ne tam lê weke beşekê di têtîna xwe de wê bi me bide fahmkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê, li aliyên wê yên din wê bi wê lê hizirkirin û fahmkirinê wê bi wê li wê were lê hizirkirin. Di çerçoveya gotina ´baş fahmkirinê´ de wê, ew întîbaya weke ku wê çawa wê hebê ku mirov wê çendî wê fahmbikê wê bi têtîna ´baştiriniyê´ re wê derfeta baştir fahmkirinê re wê hebê wê bi xwe re wê bide têtîhiştin. Di wê rengê de wê mijare fahmkirinê wê weke aliyekê wê yê din ê giirng wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Li vir wê, hertimî baştirin fahmkirin û gihiştina ya aliyê wê yê din wê, weke têtînek ku wê çawa ya ku ew hatî fahmkirin wê tamam bikê jî wê li wê were lê hizirkirin û wê were fahmkirin. Di wê rengê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî d ewê bi wê re wê fahmbikê bê.

Xosletê fahmkirinê wê yek ji wê jî wê ew bê ku ya ku me ew fahmkir û ew fahmkirin ku me di xwe de bihişkir û pê de wê weke ne bi tenê ew hebê û ankû ew tenê wê weke ´fahmkirinekê´ wê hebê wê were têtîhiştinê. Wê dema ku wê têtîna ´...yekê´ bi wê ve kir wê êdî wê weke ´yek ji wan´ wê bimênê û wê bi wê re wê ku ew yek bê wê yên din jî wê bi wê re wê hebin ku ew ji wan a wê, bi wê re wê were fahmkirin. Di mijare kûrbûnê de wê, di wê rengê de wê li ser temenekê kirinê wê di felsefeya zerdeşt de wê bi wê re wê temenekê xort ê fahmkirinê bi hebûna jîyanî û ya dijî re wê hebê. Wê li wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di wê temenê de wê, mijare fahmkirinê wê weke mijarek pirralî wê li wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, ya ku me ew fahmkir ew çî ya wê, weke aliyekê din ê ku ew were lêpirsîn wê bibê. Lê ji aliyekê din ve

jî wê, dema ku wê lêpîrsîn wê bibê wê weke ku me li jor hanî ser ziman wê li ser mijare sînore aqil û ast û pîvane aqil re wê ew wê bibê. Di wê temenê de wê mijare têngînên lêpîrsîner ên bi aqil û zanîne û fahmkirinê re wê bibin ku wê bi xwe re wê, ji aliyekê din ve jî wê temenê hizirkirinê weke yên ku wê di çerçoveya têngîna gotina *gûmanê* û hwd de wê karibin werina fahmkirin wê bide dîyarkirin bi xwe re. Li ser wê temenê ku em di nava pêvajoyên pêşketina felsefeyên asyayî û herêmê de li têngîna felsefe a bi gotina *gûmanê* re wê li wê bihizirê wê êdî wê bi wê re wê bi derfet bê.

Felsefe gûmanparêziyê û zanîn di nava felsefeyên asyayî de

Wê dema ku mirov wê avêsta bixwênê wê di renekê de wê têngînek lêpîrsîner a li ser fahmkirinê, derkkirinê û rewşa zanîne çiqasî dikarê derkbikê û me bigihênê li rastiyê û hwd wê di renekê de wê li wê were hizirkirin mirov wê di wê de wê kifşbikê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê felsefeyên gûmanparêziyê wê, di aslê xwe de wê, di awayekê de wê li ser wê temenê wê bi temenê lêpîrsîna li ser zanîne û hwd re wê di renekê de wê bi wê re wê werê dîtîn. Di nava têngînên weke yên hinduîsmê û hwd de wê bi têngîna *‘ajñana’* re wê di renekê de wê were dîtîn. Ev wê, di nava budîsmê û jainîsmê de jî wê di reng û awayekê de wê were ser ziman. Di awayekê de wê, lêpîrsînên di wê temenê de ên li ser fahmkirinê re wê, di demên piştê de jî wê weke têngîna ku wê reng bidina têngînên baweriyê ku wê bi wê re wê xwe di reng û awayekê de wê bidina dîyarkirin.

Li ser wê temenê wê dema ku mirov wê li wê dihizirê wê dibîne ku wê li ser temenê bûjenî, wasîfî û xosletên wan wê çendî wê karibê bi zanîne re wê were girtin wê li ser wê re wê di renekê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê li wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de mirov dikarê wê bi kinasî wê di wê rengê de wê bi wê rengê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Wê were ser ziman ku wê zanîn wê, nîtelika bûjenan wê bi tememî wê nikaribê derkbikê. Tiştê ku ew girtî wê weke ya beşên qatk, alî, nîv, derveyî û hwd bê. Li vir zanîn wê tenê ya beşa nêzê wê derkbikê û wê bigirê. Wê di wê rengê de wê ya nêz ku ew di wê de wê weke qatkên wê hena wê wan derknekê. Zanîn wê di wê temenê de wê di renekê dîtbarî de wê, di dîmenekê de wê li wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê ya dîtbar jî wê weke ku wê were hanîn li ser ziman wê ya ku ew dibîne wê derkbikê û wê bibîne û wê derxê li hiş. Yekî ku ew tiştêkê nizanibê wê çawa wê, ew wê zanibê ku ew çî ya û

çawa heya? Wê xwezaye wê, nikaribê xwe bi wê dîtbarîya wê bigihênê li fahmkirina wê.

Di wê rengê de wê, têngîna fahmkirinê a ku mirov wê dibênê wê, di rengê de wê, zanîna dîtbar a ku ew ya ku ew dibînê derdkîkê û ya xwezayî a ku mirov wê bi kûrbûnê û hwd re wê di wê de wê kûrdibê û wê fahmdikê wê werênê ser ziman. Li gorî ku wê were dîtîna wê, zanîna dîtbar wê xwediyê dîmenekê gûharîner a ku mirov wê, di wê temenê de wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê demê de wê, di nava felsefeya asyayî de wê felsefeya gûmanparêzîyê a li ser zanînê û hwd re ku wê bi çerçoveyên lêpîrsînê û hwd re wê zêde li pêş wê were dîtîna. Filosofên demên kevnera ên weke Pyrrhon wê bi têkilidanîna wê bi felsefeyê re wê hizrên xwe yên bi felsefeyî ên bi rengê felsefeya gûmanparêzîyê ku wê bi navê wî were ser ziman wê pêşbixê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, li ser temenekê fahmkirinê wê di nava zanîn û fahmkirina me û ankû kirinên me de wê dema ku em têkiliyekê didênin wê li gorî ku em di destpêkê de ji nava hizrên zerdeşt fêr dibin wê zêde ne bi derfet ku wê kirin û ya zanîna ku em wê bi şibihênina li hev wê weke hev wê ji aliyê xwe ve wê karibin werina fahmkirin. Li gorî ku em fahmdikin wê herdû ali wê pêşî bi serê xwe wê weke aliyna bi têngîna wê werina hildan li dest. Di wê temenê de wê, aliyê nava kirinê û têngîna bi weke ankû bi teorîkî û pîretîkî ku wê were levhanîn û lêhatinekê wê di nava wan de wê bi ahengî wê bide çêkirin wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê, li wê bihizirê bê. Lê li gorî ku mirov fahmdikê wê kirin wê çendî ku wê di lêhatiniyekê de wê karibê weke ku were fahmkirin bê kirin jî bê lê wê, di awayekê din de ew wê weke di çerçoveya xwe ya pêşveçûnî de wê ew kirin wê weke bixwe wê hebê û wê karibê wê di wê temenê de wê were fahmkirin. Di wê çerçoveyê de wê kirin wê, ji aliyê wê ve wê, li têngîna nerîn wê, bibê û wê, di wê çerçoveyê de wê, dema ku ew bû wê kirin çawa pêkhat wê, têngîna wê bi wê rengê wê bide û ev têngîna kirinê bi ya ku ew li wê were şibandin re wê karibê levbikê û ankû levnekê jî. Wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê were fahmkirin.

Di wê temenê de wê, ji aliyekê din ve jî wê teoriyên ku ew dihên ser ziman wê çawa wê karibin rastiyê werênina ser ziman û wê bidina fahmkirin û ankû wê çawa wê bi derfet bê ku ew werina pîretîzekirin wê di awayekê de wê, weke ku mirov wê dibînê wê, ew wê, di temenekê întîbayî û lêhatînyek ahengî de wê weke ku ew wê bibê. Lê ev wê, newê

wateyê ku wê ew kirin wê bi tememî ya wê kirinê bê û ankû weke wê kirinê bê. Di wê temenê de wê, ev wê tenê wê weke rewşek dîtbar wê bimênê.

Di mijare teoriyê de wê weke aliyekê din mirov wê ji wê tê digihê. Ew jî wê ew bê ku wê teori û ankû ya ku ew were li gorî wê kirin û ew rêgezê bê. destûrek bê û ankû têngînek din a hizrî bê wê, hewldanên pirezekirina wê tenê wê di wê temenê de wê di temenekê întîbayî de wê, li wê rewşê wê bimênê. Di wê rewşê de wê, ber vê yekê wê weke ku em di nava rêgezên avêsta de jî dibînin û heta ku em di nava rêgezên felsefeya jainê de jî dibînin wê di wê temenê de wê, li wê were hizirkirin ku wê tişt wê, aliyê ku me ew fahmkir wê tenê wê weke fahmkirinekê û ankû beşek fahmkirinê wê bimênê. Wê li gorî wan wê nikaribê mirov wê bi tememî wê di regekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê dema ku me di regekê de bahsa tiştê ku me ew kir û me got me ew fahmkir û ankû têngihîşt wê li gorî wê ew wê tenê wê weke aliyekê wê bimênê. Wê li gorî wê fahmkirina me wê hertimî wê ne tam bê. Wê weke beşek ji wê bimênê. Yan jî wê weke aliyekê wê yê ku me fahmkirî wê bimênê.

Li ser wê temenê em dibînin ku wê çerçoveya aqil wê di nava felsefeyên kevnera ên asyayî de wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê, di regekê de wê, bina mijare nîqaşê û ji wê gûmankirinê ku ew çendî dikarê me bi tememî bigihênê li rastiye û ankû wê, çendî bi sînore wê aqilê re mirov dikarê jîyanê fahmbikê.

Di wê temenê de wê, ber vê yekê wê, aliyekê ku wê di mijara lêhizirkirinê a aqil re wê weke ku em bi hizrên zerdeşt û bûda re jî wê dibînin ku wê, hertimî wê ya ku me ew fahmkiriya û ankû bi hişkirîya wê çendî wê, mirov karibê xwe ji wê derbas bikê û bigihênê aliyê wê yê din. Di wê temenê de wê çerçoveyek zêhnî û ankû hişmendî wê weke deverêk çar aliyên wê bi hêtkirî bihizirê û wê aliyê ku em di wê de ên hundurîn em dibînin. Lê aliyê din ê derveyî ê wê hête wê çî li wê hebê wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê li wê bihizirê bê. Ber vê yekê wê, rewşên zêhnî û hwd ên ku weke asteng dibin wê ji wan derbaskirinê û hwd wê, weke aliyekê ku ew di çerçoveya têngîna 'paqijîya zêhnî' de wê li wê were lê hizirkirin û wê bê hanîn li ser ziman. Di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di mijare felsefeyê de wê, di wê rengê de wê, lêpîrsînên yên ku ew dervî fahmkirin û hişê me mana wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku wê bi wê rengê wê li wê bi wê were lê

hizirkirin bê. Di wê temenê de wê, felsefeya asyayî û ankû rojhilatî wê di temenekê de wê, ji xwe derbaskirinê û ankû ji ya herî bi paqijiyên zêhnî derbaskirinê wê di wê temenê de wê li ser temenekê xwe ne girêdanê bi zêhnî û di wê temenê de karina derketina li ser wê re wê, bi wê rengê li wê bihizirê. Di wê çerçoveyê de ev bendên zêhnî ku wê weke bendên neazadîyê werina pênasêkirin wê aliyekê wan ê ku wê di wê temenê de wê bi wan wê were lê hizirkirin jî bê.

Di wê temenê de wê aliyekê din jî wê di wê temenê de wê, weke mijarek ku wê bi wê were lê hizirkirin wê ya zanîna ku kesekê din ê dervî mirov çî dihizirê bê. Wê di wê temenê de wê, ev jî wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê di wê temenê de wê bi wê were lê hizirkirin. Ez di serê xwe de dema ku ez dihizirim ez di xwe de dihizirim. Wê kesekê din wê çawa wê karibê wê zanibê. Wê ev jî wê weke mijarek ku wê li wê were lê hizirkirin bê.

Wê dema ku wê aqilmeşandin wê were kirin wê di wê temenê de wê, di renekê de wê, aliyekê wê yê ku mirov wê dixwezê wê li ser çî temenê dihê hizirkirin û ankû bi çî awayê ew heya di fahma mirov de wê bi wê jî wê bê xwestin ku ew were lê hizirkirin û fahmkirin.

Mirov hertimî mereq kiriya ku ew fahmbikê ku kesekê din ê dervî wê di serê xwe de çî dihizirê di derbarê wê û ankû kesên din de. Yan jî di derbarê tiştên ku ew hena de. Li ser wê re wê, hertimî wê hewlbide ku ew aqilmeşandinê bikarbênê ku ew wê fahmbikê. Di dema ku wê mamosteyek li holê wê fêrkirina wê bide wê çawa wê xwandavên berdestê wê mamosteyê wê zanibin ku ew çî dihizirê? Yan jî ya ku ew dihênê ser ziman wê çendî wê zanibin ku ew hizra wê ya û ankû ne ya ku ew bi wê re di yekitiyekê de weke wê wê dihizirê bê. Her wusa wê hinekî jî wê weke 'kesên dervî mirov çî dizanin' û ankû kesên dervî me çî dihizirin wê znaibê wê weke zanebûnekê û bi wê re wê weke rewşenîyekê jî wê di renekê de wê, di gelek awayan de wê were hann li ser ziman di nava aqilê felsefeyê ê asyayî de.

Di wê temenê de wê ya ku mirov wê dihênê ser ziman wê mirov tenê wê dizanê? Dervî me wê ti kesekê wê nizanibê? Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê di wê temenê de wê, di serê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov li wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê têgîna zanîna giştî û ya zanîna teybet wê di wê warê de wê, weke aliyekê din bê ku wê li wê were lê hizirkirin. Ya zanîna hevbeş ku wê weke bi hevbeşî dihê zanin wê çendî wê karibê di wê temenê de wê were fahmkirin? Di aslê xwe de wê, çendî ku wê, di wê temenê de wê bi rêgezî û hwd wê

were ser ziman jî lê wê di wê temenê de wê di dema zanîna wê de wê, di mejî de wê bi wê gihiştina hizir û hisiyetên cihê û ankû watelêkirinên bi wê rengê ên cihê û hwd re wê, ew di awayekê de wê têkiliyek teybetî wê bi me re wê di xwe re wê bidênê.

Di wê warê de wê, zanîna gelemperî wê çî wê ji wê were fahmkirin wê di wê temenê de mirov wê dibênê ku wê pîrr zêde wê li ser wê were lê hizirkirin. Her wusa wê dema ku wê bahsa zanîna gelemperî wê were kîrin wê bi wê re wê were lê hizirkirin ku ew zanîn çendî gelemper a û ankû dikarê bi gelemperî were ser ziman wê, li ser wê re lê hizirkirin. Ji aliyekê ve wê dema ku wê, zanînek wê bi teybetî wê were ser ziman û wê, bê malê girseyan wê weke gelemperbûna wê, di wê temenê de wê were ser ziman. Yanî ji aliyê pîrr kesan ve zanîna wê zanînê wê weke gelemperîya wê werê zanîn. Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, têgîna gelemperî û zanînê wê di awayekê de wê, di xwe de wê weke ku mirov wê kifşdikê wê, di zikhev de wê bijî. Wekî din wê rewşên gelemperî û teybetî wê di wê temenê de wê hinekî wê dîtbar bin. Minaq wê, di wê temenê de wê, di demên kevnera ên asyayî de wê, weke ku em li kurdistanê dibînin wê hinek nîqaşên bi wê rengê wê hebin. Nîqaşên weke 'kî dizanê ku ew heya', 'wê çî fêdeya wê zanînê wê hebê', 'kî dizanê ku gîyan nîn a', 'wê çî fêdeya wê hebê ku mirov zanibê ku gîyan nîn a' û hwd re wê di wê rengê de wê li wê were lê hizirkirin. Zanin wê dema ku wê di wê temenê de wê, weke temenekê fahmkirinê wê were dîtîn û wê were hildan li dest wê li ser temenekê kîrinê û dîtbarî re wê, ji nava jîyanê wê were fahmkirin. Gotinên weke 'zanîn ji nava jîyanê ya' wê pîrr zêde wê di demên kevnera de wê, li kurdistanê wê werina bikarhanîn. Wekî din wê ew jî wê bi wê re wê were dîtîn ku wê çendî ku wê weke carna bi gotina aqil re wê were ser ziman û carna wê weke bi hisiyetek din re wê were ser zîamn wê, weke hisiyetek û ankû zanînek ser jîyanê re ku ew çerçoveya wê diafirênê jî wê bê hanîn li ser ziman. Ev wê, di wê temenê de wê, carna wê weke bi yazdanî wê were ser ziman û carna jî wê weke bi têgînek din a weke ya xwezayî û gerdûnî re wê were ser ziman.

Li ser wê temenê wê dema ku mirov wê, li temenê zanînê bi hizirê wê, mijare zanînê û fahmkirinê wê di awayekê de wê dikarê wê ji aliyekê din ve jî wê werênê ser ziman. Ku em bi gotina zanînê weke dîyarde wê hildina li dest wê demê em bi wê re wê, dikarin li ser çar temenan bi pîrsî wê, bipîrsin û wê di wê çerçoveyê de li bersivên wan bigerihin. Pîrsa pêşî a di rewşa zanînê de kî dikarê bêjê ku wê tiştê hebê û ankû nebê? Wekî

din pirsna duyem wê, bi zanînê re wê tişt ku wê hebê û nebê kî wê zanibê re wê li wê bihizirê. Pirsna din a sêyem rewşên zanînê hena û ankû nîn in bê. Di rewşa pirsna çarem de jî wê bêjê ku 'kî dikarê bêjê rewşa zanînê heyra û ankû nîn a' bê. Di wê temenê de wê, dema ku em di awayekê de di çerçoveya têgînên gûmanparêzîyê de dihizirin wê ev wê weke pirsna ku wê di wê çerçoveyê de wê xwe ji nava hizirkirinên demên kevnera ên li mesopotamîya û ankû kurdistanê ku wê xwe li mejiyê me bixin bin.

Di wê çerçoveyê de wê di aslê xwe de wê ev pirs wê weke pirsna ku wê di wê çerçoveyê de wê bi wan wê li ser zanînê û fonksiyonên zanînê hebûn û nebûna zanînê û hwd re wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Têgînên gûmanperêzîyê wê hinekî jî wê di temenekê de wê ji aliyekê din ve jî wê, temenê wê biafirênê ku mirov ji tiştê bigihijê pirrhiziritiyê. Ew pirrhiziritî wê di rengekê de wê, dema ku ew lis er astekê bû wê, di wê çerçoveyê de wê êdî wê, mirov wê, bi dana berhevdûbûnê bê û ankû bi rewşên din ên weke ku me hinekî li jor hanîna ser ziman ên weke lêhatiniyê, levkirinê û hwd re wê, di wê temenê de wê li wê bihizirê. Ev wê weke aliyna ku wê bi wê re wê di wê temenê de wê li wê were lê hizirkirin. Di nava zerdeştîyê de wê dema ku mirov dihizirê wê bi teybetî ji nava têgîna avêsta bi rehetî mirov digihijê nîqaşên van pirsên ku me di paragrafa li ser wê de hanîn li ser ziman. Her wusa wekî din wê mijarên lêpîrsînê wê weke ku em dibînin wê di rengekê de di nava felsefeyên din ên asyayî de wê, bi heman rengê wê di rengekê de wê li ser rêgezên wan ên felsefeyî û hwd re ji nava jainismê û hinduismê jî mirov dikarê bigihijê wan. Hinek ji wan rêgezên wan li jor li çend deveran me kirpend. Di wê temenê de wê dema ku em li wê dihizirin wê di wê rengê de wê, di awayekê de wê çawa wê felsefeyek wê yê ya fahmkirinê wê hebê wê bi wê re wê were dîtin.

Wekî din wê felsefeya gûmanparêzîyê wê di serî de wê, mirov dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, pêşî wê divê ku em wê li ser astek û serwerîyek hizirkî wê fahmbikin û wê werênina ser ziman Ew ast û serwerî wê bi wê baweriya mirov a bi xwe wê hinekî ku ew bi wê afirîya wê di temenê wê de wê ji aliyekê ve wê hebê. Weki din wê weke aliyê din ê duyem jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, li ser temenê lêpîrsîn û hizirkirinên bi felsefeya zanînê û bi wê zanînê fahmkirina jîyanê û lêpîrsînênên wê yên li ser rewşên jîyanê û hwd re bê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin bê. Aliyê din ê sêyem jî wê di wê temenê de wê, li ser temenekê bi felsefeyî ku mirov wê, di wê çerçoveyê de wê bixwezê bi

aqilê xwe û zanîna xwe û asta wê bigihijê fahmkirnên mazin û têbigihê bê. Wê di wê temenê de wê hinekî jî li ser wê temenê wê çendî wê zanîna me wê karibê ji wê temenê re wê têrbikê û wê bibê temen bi têrîya xwe wê weke aliyekê wê yê din k uwê di wê temenê de wê karibê bi wê re li wê bihizirê bê. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê çarem jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare zanînê û lêpîrsîniya li ser asta wê ya ya fahmkirinê û ankû wê weke di demên kevnera de wê zerdeştî wê bikina mijare niqaşê wê sînore fahmkirinê wê çawa wê hebê û heta kûderê bê û hwd wê bi wê re wê, li wê bihizirê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê, felsefeya zanînê wê weke felsefeya hiş wê di demên dawî ên felsefeya asya giştî de wê, xwe li herêmê wê di awayekê de wê bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê dema ku wê dem wê were li wê demê ku wê li sînore zanînê lêpîrsîn werina kirin wê di wê temenê de wê, di hisiyeta mirov de wê weke li pêşîya zanîna xwe wê weke hîskirin û hêstek wê biafirê jî wê hêstîyariyekê wê bi mirov re wê bi xwe re wê biafirênê bê.

Mijare lêpîrsîna sînore zanînê di wê temenê de wê weke aliyekê giring ê mijare felsefeya gûmanparêzîyê wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve jî wê pêwîst û giring bê ku mirov hinekî li ser mijarê bisekinê bê.

Çend mijarên din ên felsefeyî ji nava felsefeya demên kevnera ên asya mazin.

Di çerçoveyekê de wê, dema ku mirov li nava felsefeya asyayê bihizirê wê di awayekê de wê çerçoveyek berfireh wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, mijarên felsefeyê ên ku mirov dikarê werênê ser ziman di serî de wê, mijarên weke 'astronomiyê' û ankû kosmolojiyê, rasyonalmê û ankû aqiltiyê, metafîzîk û ankû rewşenîya bi aqilê mirov û hwd re ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin ku mirov wê çawa wê pêşbibînê û wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di serî de wê di nava têgînên felsefeyî de wê, di serî de wê ev mijarên weke yên rasyonalmê wê di rengekê de wê di nava rengê hizirkirinê de wê xwe bide dîyarkirin. Lê weke ku em di nava felsefeyên demê de dibînê wê ew wê were dîtîn ku wê pêjnên demên berî yên demên wê yên kevnera ên weke bi mitolojiyê û ankû bi têgînek serxwezayî ku wê werina ser ziman wê di awayekê de wê bîst xistin li temenê şîroveyan rasonali ên ku wê di nava jîyanê de wê bi wê re wê, were pêşxistin. Di wê rengê

de wê, şıroveyên ku wê bi temenekê rasyonali wê ew wê werina fahmkirin wê bi wan re wê were pêşxistin. Ev wê di temenekê de wê, dema ku mirov bi wê re wê rengêe rasyonalitya felsefeyî wê di wê temenê de wê bi wê re wê kifşdikê wê bi wê re wê dibînê ku wê, di awayekê de wê, bi temenekê hişmendî û zêhnî ê fahmkirinê re wê were fahmkirin. Têgîna sedem û encamê wê bi çerçoveyên têgînî ên weke bi felsefeyên karma û hwd re wê bi têgînên weke bandûr û bertekê, û ankû bertek û helwestê û hwd re wê, xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Ji kirinan re hanîna sedem û ankû hêncetê wê li ser wê temenê wê bi wê re wê di rengekê de wê pêşkeve û wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê rengê de wê ev têgînên ku wê werina pêşxistin wê di nava jîyanê de wê encamên wan wê bi felsefeyî wê li ser temenekê bi kûrbûnê a bi fahmkirinê re wê xwe bidina dîyarkirin.

Têgihîştinên weke yên metafîzîkê wê, di awayekê de wê, bi hinek xosletên teybet re wê were dîtîn ku wê were ser ziman. Mînaq wê, di wê rengê de wê were dîtîn ku wê, li pêşîya bûyinê hizirkirinê, tişt berî ku ew bibê wê çawa wê bibê, yan jî dema ku mirov tovekê diçênê wê çawa awyaekê bi şitlî wê bi wê re wê derkeve û ji wê şitlê wê çawa wê pêşketinek bi mazinbûnê wê bibê û wê çî rengê fêkî û hwd wê bi xwe re wê bide wê di wê temenê de wê bi têgînek kosmolojîkî û hwd re ku wê têkiliyek wê ya zêhnî wê dênina re wê bikin ku wê fahmbikin.

Di wê temenê de wê mirov wê dibînê ku wê ev jî wê di dewama wê de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin wê derkeve li pêş bê ku wê metafîzîk wê, hinekî jî wê, li ser temenekê rewşenî û ankû têgihîştin û fahmkirinê re wê weke têgînek pêşditinê bi hebûn û bûyinê re wê li wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku wê bahsa felsefeya hebûnê wê were kirin wê hebûn wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê li wê were lê hizirkirin û bi wê re wê bê xwestin ku mirov bê gihiştin li rengekê fahmkirinê. Weke ku mirov wê bi wê re wê dibînê ku wê di navenda têgîna hişmendiyê de wê, bi têgînel tekûzî û ankû a tam re wê, di rengekê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Hertimî wê weke hebûn û bûyinek ku mirov wê li pêşîya me bibê û mirov bigihijî wê nûqteyê ku wê pêşketinê wê bide kirin. Çendî ku wê ew nûqte wê weke ku wê bi têgînek wê bibê wê di wê rengê de wê li wê were lê hizirkirin lê wê di rengekê de wê, şartê gihiştina li wê û wê bi wê re mirov weke ku wê pêkhanînekê wê bikê û

wê bi wê re wê hem bibê temenê û hem jî wê temenê wê bixwe û hişmendiya xwe re wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê biafirênê. Di rengê de wê weke rêya bavikalên xwe û ankû rêya fariştayan û hwd wê, weke têngîna ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê di temenekê baş û tekûz de ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin bê.

Di rengê wê di têngîna metafîzîkê de wê weke ku wê were lê hizirkirin wê mirov dikarê bi dîmenê 'nakokiya aşîl' a Zenon re wê di awayekê de wê di wê rengê de wê bi wê bihizirê. Wê hertimî wê nûqteya pêşîya wê bi wê re wê weke ya ku mirov bigihijiyê. Lê her ku mirov wê gihiştinê kir jî wê, li pêşîya wê nûqteya ku em gihiştinê wê hebûnek din bi nûqteyî a ku mirov bigihijiyê de wê biafirê. Ev wê, weke têngînek heta heta wê di awayekê de ku mirov wê, di temenkê pêşdeçûyinê de wê xwe bi wê re wê re wê di rengê de wê, bide dîyarkirin.

Tabî wê dema ku mirov wê bahsa felsefeyê wê bikê wê çawa wê temenekê zanînê wê biafirênê û wê ji nezaniyê wê xilas bikê wê bi wê re re wê, di reng û awayekê de wê re wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Salixkirinên we bi zanîn û nezaniyê (Vîdyâ û avidyâ) wê, di wê çerçoveyê de wê derkevina li pêş. Çendî ku wê zanîn wê zêde bibê û wê pêşkeve wê, karkirin û pêşxistinên mirov jî wê bi wê re wê pêşkevin. Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê, berpîrsîyariyên mirovî jî wê bi wê re wê, zêdetir wê pêşkevin û wê werina li holê. Aqil wê di wê temenê de wê, di nava felsefeya asyayî de wê salixkiriina wê ji wê aliyê ve wê bi zêdebûna wê re wê pêşketina berpîrsîyariyê a mirov û hwd wê bi wê re wê zêdetirî wê, weke mijarek bi aqilane ku wê bi wê were lê hizirkirin bê.

Aqil wê di rengê de wê sînor tefkirkirînê, pêşdîtinê, gihiştina asoyên nû ên bi fahmkirinê, çêkirina bi kirin û hwd re wê, bi xwe re wê werênê . Ber vê yekê wê bi aqil re wê, di demên hemdem de wê bi felsefeyî wê sînorekê azadiyî jî wê bi wê re wê di rengê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Zanebûn wê ji aliyekê ve wê li xwe bi hişbûn û bi wê re bi zanebûn û di dewama de wê bi sehêtbûnê jî wê werênê. Li gorî ku mirov di nava felsefeya zerdeştîyê de wê dibînê ku mirov çendî li xwe bi zanebû wê, di wê temenê de wê kirinên xwe yê bi zane wê zêdetirî wê di awayekê de wê bikê. Wê di wê temenê de wê, dema ku wê weke ku em di demên hemdem de wê, li wê dihizirin wê, kirinek bi zane kir lê ew şaş bû wê, di wê temenê de wê, di cewherê de wê dema ku mirov li gorî felsefeya zerdeşt bihizirê wê di wê de wê nezaniyek wê hebê.

Di rewşên weke bi dîtinên bi aqilî ku mirov dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Wê di aslê xwe de wê mijare bi aqilbûnê wê, bi awayekê wê dema ku mirov wê li wê bihizirê wê, bi kirin û bi hişmendiyekê re wê were dîtin. Di wê rengê de wê, di nava wê de wê, têkiliya aqil û berpirsiyariyê û ankû hiş û li xwe bi sehêtbûnê ku mirov li wê bihizirê wê bi wê re wê were ser ziman. Heta roja me jî wê di nava kurdan de wê gotinên weke 'tû çawa bi zanebe yi ku te ev kir.' `Ne aqilê te hebû, me te çî ma bi wê awayê kir' û hwd re wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Ji wê gotinê wê weke ku em ya ku em di çerçoveya têtînek felsefeyî de wê bi wê kifşdikin wê di serî de wê ew bê ku wê, çawa wê, têkiliya berpirsiyariyê û aqilbûnê wê bi hev re wê di rengekê de wê bi wê were danîn bê. Ev kevneşopîya hizirkirinê wê ji aliyekê ve wê weke ku mirov wê dibînê wê, di nava zerdeştîyê de wê bi zêdeyî wê kûr û bi temen bê. Wê di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di serî de wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê de wê, di nava felsefeyên asyayi de wê felsefeya mirov wê di rengekê de wê bi wê zanînê re wê pêşkeve û wê derkeve wê li pêş. Di felsefeya zerdeşt de wê felsefeya mirov wê, bi têtîna mirovê îdeal, baş, qanc, dûrûst, xwedî sîyan û hwd re wê hebê. Di nava êzdayîyan de wê têtîna mirovê astbilind wê derkeve li pêş. Wekî din di nava felsefeyê din ên asyayî weke brahmanismê de jî wê têtîna mirovê astbilind wê di reng û awayekê de wê derkeve li pêş. Konfiçyus wê di awayekê de wê, di felsefeya xwe de wê mirovê îdeal wê bi wê re wê di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Konfiçyus wê di dewama wê de wê, weke ku mirov wê dibînê wê ji têtîna mirovê ideal wê bigihijê têtîna civake îdeal û hwd. Wê di wê temenê de wê pergale wî ya rewîstî a civakî wê ji aliyekê ve wê li ser temenekê wê yê bi wê rengê ku ew wê xiyal dikê wê were dîtin.

Berî konfiçyus wê di rengek de wê, zerdeşt wê, di rengekê de wê têtîna mirovê îdeal û pêşketî wê bi felsefeyî wê derxê li pêş. Wê li ser temenekê zanînê wê bi temen bikê. Wê, armanca wî ya ku wê di avêsta de wê bi têtîna zanîna 'vohu manah' re wê werênê ser ziman wê di aslê xwe de wê di nava jîyanê de wê bi wê bixwezê ku ew temenekê mirov û civakê ê bi wê rengê ew bi îdealiteya wê re wê biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê, derketina aqil li pêş di nava felsefeya zerdeşt de wê, di wê rengê de wê, bi wê re wê aliyên ku ew bi wê re li wê dihizirê û wan dihênê ser ziman

wê bibin. Minaq wê di wê temenê de wê, di renekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Ya ku wê weke pergalek mirovparêzîyê wê li ser temenekê rûhanî wê, di wê rengê de wê bixwezê ku wê bi felsefe bikê wê di aslê xwe de wê ji aliyekê ve jî wê ev bê.

Dema ku em pêvajoyên hizirkiriinê ên di wê temenê de wê dibînin wê di wê rengê de wê, gihiştina ya baştir û ankû gihandina ya qanctir wê bi wê re wê, bê dîtin ku wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê, di nava hizirkirinên felsefeyî de wê, ev wê, weke mijarek ku wê ji binî ve wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin. Weki din wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di awayekê de wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê li wê bihizirê ku wê mijare felsefeyê û mirov wê, bi aqil û bi aqilbûnê û bi wê re wê biaqilî kirin û pêşveçûn û bi wê re li xwe, hewirdor û kirina xwe bi hişbûn û bi serê xwe weke hebûnekê bi jîr û hişbûyîn wê bi wê re wê bi wê re wê derkeve li pêş.

Di nava zerdeştîyê de wê, 'vohu manah' wê tenê wê temenekê hizirkirinê ê bi zanîne û bi aqilbûnê û hwd re wê werênê ser ziman bê. Wek din wê di wê temenê de wê weke aliyê aqil ê baş û wê di wê temenê wê bi têngîna aqilê baş ê jîyanî' re wê xwediyê renekê fahmkirinê û watayê bê. Wê, beremberî wê û vajî wê, 'aka manah' wê weke aliyê nebaş û ne qanc wê were dîtin. Wê weke aqilê 'şaytanî' wê di renekê de wê, were pênasekirin û wê were ser ziman.

Ev wê, di wê temenê de wê, di şewayekê de wê li ser temenekê aqilî ê bi felsefeyî re wê were kirin. Lê wê bi pêjn û minaqên mitolojikî bi têngînen kosmolojikî ku ew dihên tefsirkirin û hwd re wê di wê temenê de wê bi wê re wê bibê. Di aslê xwe de wê, bi wê re mirov dikarê aliyekê din jî wê di serî de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Ew jî wê di wê temenê de wê, ew bê ku mirov wê, çawa wê dibîne ku wê aqil wê bi temenekê rasyonali ê hizirkirinê û bi şewayê aqilmeşandinê, û sedemê û encamê re wê bi pêjnên ku ew bi wê rengê berê hebûna wê bi wan re wê bi şîrovekirina wan re wê ew wê di renekê de wê bi wan re wê were kirin wê bi wê re wê were dîtin. Di aslê xwe de wê mijare felsefeyê wê di wê rengê de wê bi wê re wê, xwediyê renekê wê yê fahmkirinê ê giring bê ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê fahmbikê bê.

Aqilê di renekê aqilê felsefeyî û pêşketina wê de wê, di wê temenê de wê, di renekê de wê, pêşkeve. Wê di wê temenê de wê, bi wê re wê, bi xosletên wan pêjnên hizirkirinê û hwd re ku ew wê ew kûrbûn wê bibê

wê di dewama wê de wê bi salixkirinên û têkilidanên nava hev de re wê, di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê weke ku wê were lê hizirkirin.

Di wê çerçoveyê de wê, têgînên weke bi girêdanê bi awayên wê yên pêşî wê li ser wê temenê re wê di renekê qatagorikî ê hîyararşîyî re wê pêşî bi têgînî wê were lê hizirkiriin. Wê di wê temenê de wê, piştî wê li ser wê re wê bi hişkirin wê bibê. Ya ku wê li şûn ya pêş were wê ne li pêşîya wê bê. Ya ku wê li pêşîya wê bê mirov nikarê wê bêjê ku wê ew li şûn wê bê. Yan jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Wekî din wê, di wê temenê de wê têgîna şûn û pêşîyê ku mirov bi wê re wê li wê bihizirê wê hebûn û sînoriya wê ya hebûnî wê bi hebûnîya wê re wê, çerçoveya wê biafirênê. Wê dema ku ew hebûn nebê û qadekê tişî nekê û nedagirê wê mirov wê nikaribê bahsa wê paş û pêşîyê jî bi wê re bikê. Wê bo ku ew hebê bi fîzîkî ew hebûn jî wê hebûna wê pêwîst bê. ber vê yekê wê hebûn wê ji aliyekê ve wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di serî de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di nava hizirkirinên felsefeyî ên asyayî de wê, hebûna heyî û ya neyî wê di wê temenê de wê bi weke bi ya fîzîkî heya û ya ku mirov wê hizirdikê û ankû xiyaldikê weke ku ew heya wê di wê temenê de wê, li wê were lê hizirkirin. Wê di wê temenê de wê, derbaskirinên sînorê hebûnê wê bi wê re wê, weke aliyekê wê yê ku ew wê hertimî wê bi aqil û hiş li wê bihizirê bê.

Li ser wê temenê wê zanîn wê di renekê de wê, bi zêdeyî wê weke ku mirov wê dibînê wê derkeve li pêş. Kesekê nezan wê weke kesekê li li korbûnê neynik bê wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, di nava hizirkirinên felsefeyî ên asyayî de wê li gorî têgînan bi fêrbûn û ankû perwerde girtin wê di wê temenê de wê awayên wê yên pêşî wê bi hizirkirinên di xwe de, hisandina li kesên zane û hwd re wê, di awayekê de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Wekî din wê kirin û bi wê re azmûn wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê bikirpênê bê. Azmûn wê di her rewşê de wê bi fêrbûna bi zanînê û bi kirina bi alimandinê û hwd re wê, pêşkeve. Wê bi wê re wê bi wê re wê, di renekê de wê, êdî wê di dewama wê de wê, derkeve li pêş. Di çerçoveya pêşketinê de gihiştina armancan û awayên îdeali ên ku mirov wê bi wê bihizirê wê êdî wê weke aliyna bi hiş ên ku wê di çerçoveya aqilê rasyonal ê weke yê felsefeyî û hwd de wê bibê û wê derkeve li pêş jî bê.

Zerdeşt wilqasî giringê dida bi zanebûnê wê di wê temenê de wê rewşên weke jixwebir û ankû jihişbir wê, di awayekê de wê rast nebînê û wê,

wan red û mahkûm bibê. Di wê temenê de wê, li ser wê temenê wê di rengê de wê bi wê re wê bihizirê. Wê di wê temenê de wê, mirovê bi zane wê weke mirovê bi hêvî û ankû mirovê ku ew ji jê dikarê hêvî were kirin û ew kesê ku ew dikarê tiştê bikê û tiştê ji dest were wê were dîtin. Di wê temenê de wê fêrbûnê wê weke aliyekê wê yê giring wê derxê li pêş. Fêrbûn ku ew di rêya baş de bê wê weke ku ew bi têngîna vohu manah' de wê bi wê bihizirê wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê, li ser temenekê zêhnî wê mijare aqil wê zerdeşt wê di wê de wê kûrbibê û wê di wê temenê de wê, bi zêdeyî wê awayên aqil û ankû rengên aqil ên weke 'vohu manah' û 'aka manah' û hwd re wê, di temenekê dualiteyî de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di wê dualiteyê de wê, wê ya ku wê bale mirov wê bikişênê wê aliyek weke bi zane û aliyê ne bizane wê nebê. Wê herdu alî wê bi zane bin. Lê rengê zanebûnê wê çî bê wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman.

Aqil wê aliyê wê yê afriner wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê li wê bihizirê bê. Lê wê dema ku wê bahsa aqil wê bikê 'asha' wê di nava hizirkirina wî de wê weke têngîna rastîyê wê bi wê re wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, aqil wê, çendî ku wê mirov wê di wê de wê karibê kûrbibê wê li gorî rasti û rasyonalitya hizirkirina zerdeştî wê di wê de wê ew biderfet bê. Wê di wê rengê de wê, li ser wê temenê wê hîararşiyên hizirkirinê û kûrbûnê ên di xwe de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di mijara aqil de wê, di wê temenê de wê, dema ku wê têngînên zêhnî wê pêşkevin û bi felsefe bibin wê di awayekê de wê cihêbûna nava aqil jî wê bi wê re wê pêşkevin. Minaq aqilê jîyanî ê ku mirov dikarê di her rewşê de xwe bigihênîyê de bê. Aqilê rûhanî ku wê hin kesên bi wê sîyanê û karakterê ku wê karibin xwe bigihênîyê wê bi wê re wê di rengê de wê pêşkevê û wê derkeve li pêş. Di wê rengê de wê, mijare aqil û fahmkirina aqil wê di wê temenê de wê, çawa wê were fahmkirinê wê hertimî ku çendî aqil dikeve wê li wê jî wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di awayekê de jî wê weke ku em di nava felsefeyên asyayî de dibînin wê aliyê fîzîkî û yê nefîzîkî û ankû aliyê bedenî û yê ne bedenî wê di zikhev de wê di awayekê de wê bi wê re wê bê xwestin ku ew were fahmkirin. Wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengê de wê bi wê re wê, were lê hizirkirin. Her wusa wê, têkiliya ya fîzîkî û ne fîzîkî wê di wê temenê de wê li ser têngîna hebûnê a 'hebûn ji kû bû' û ankû 'hebûn çawa bû' û yan jî hebûn çawa bûya wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê

were lê hizirkirin. Aqilê mirov wê hertimî wê di awayekê de wê bixwezê ya nayê zanîn bizanibê. Ber vê yekê wê hertimî wê di wê temenê de wê li wê bihizirê ku wê fahmbikê. Bi wê re pêde herê. Di wê hizrê de bi wê dihizirê ku ew çendî ku ew bi wê re pêde çû wêbi zane bibê û wê li nepeniyên gerdûnî jî wê waqif bibê.

Ber vê yekê wê mijare hebûnê û berî hebûnê û ankû piştî hebûnê wê li ser wê temenê kosmolojikî wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ev li pêş û pişt hizirkirin wê di wê temenê de wê, weke aliyna ku wê bi wê re wê, hewlbê dayin ku ew werina fahmkirin bin. Şîrovevên ku ew bi teolojikî-ontolojikî wê di wan waran de wê werina hanîn wê bi armanca fêrbûnê û zanînê bin. Wê di wê rengê de wê, hinekî wê xwesteka mirov a zanînê wê di wê temenê de wê hebê.

Mirov weke zindiyekê ku ew dijî piştî ku ew bi hiş bû û pê de wê bixwezê ku ew hertimî fêrbibê û wê hertimî wê xwesteka zêdetirî fêrbûnê wê di reng û awayekê de wê xwe bi mirov re wê bide dîyarkirin. Xwesteka bi wê were fêrbûnê a li astek jorin, têgîna sermediyê û ankû tefkirkirina bi jîyane sermed û hwd wê, di wê temenê de wê weke aliyna ku wê di wê temenê de wê mirov wê bi wan wê êdî wê di mejiyê xwe de wê bi wan re wê bihizirê bê. Ev mijarên ku wê hinekî jî wê berî demên felsefeyê û hwd wê werina ser ziman wê dema ku wê dem wê were demên felsefeyê û pê de wê, ew jî wê ji aliyekê ve wê bina mijare fahmkirinê. Wê çawa wê di çerçoveya aqilê felsefeyî de wê şîroveyek rasyonel û ku wê bi rasyonaliya aqil wê were herê kirin wê were herêkirin ku ew were pêşxistin wê li wê were hizirkirin.

Di mijare hebûnê de wê, di temenê de wê, di demên felsefeyê de wê li ser temenekê xwezayê kifşkirina wê û bi wê re hizirkirin wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê. Wê di wê temenê de wê hebûn, bi heyîn û aliyên wê yên jîyanî û çawanîya wê re wê bixwezîna ku ew were fahmkirin û bê derkkirin. Di wê temenê de wê mijare hebûnê wê, di nava felsefeyê de wê, weke ku em bi têgîna bûda û 'dharma' re dibînin wê li ser temenekê ku ew bi wê weke bi xwezayî 'ji katkên piçûk dibê weke hevgirtinê' wê di wê temenê de wê li wê bihizirê. Ev rengê hizirkirina li hebûnê û hevgirtina wê a ku wê bûda wê lê bihizirê wê, di şewayekê weke çawa wê demokrit wê bi atomê wê li hebûnê û hevgirtina wê ya bi wê a fîzîkî wê bihizirê wê, di rengekê ne dûrî de wê bi şewayekê tefkirkirina bi 'dharmayan' re wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Ev şewayê fahmkirina hebûna hebûnê û hevgirtinîya wê di nava felsefeyên asyayi de wê, di rengekê de wê, bi zêdeyî wê, di temenekê de

wê, bi têngihîştin bûyî wê were dîtin. Wê, di wê rengê de wê li wê were hizirkirin hebûna mirov wê ji beşan û di bin wê de jî wê ew beş wê ji hev girtinên qatkên piçûk ku wê biafirê wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di felsefeya zerdeşt de wê, jîyan wê di pêvajoyên nava 'asha' û 'drug' de wê di renekê de wê xwe bide dîyarkirin. Weki din di nava zerdeştîyê de wê av(aban) û agir (atar) wê weke bi rituelî wê weke yê temenê ên zelalbûn û çêkirinê wê were hanîn li ser ziman. Li aliyê din jî wê, mijare elementî wê dema ku mirov li rengê zerdeştîyê ê li ser miriyan re ku wê bihizirin ku piştî mirinê wê, laş wê herê li axê û wê darêjk bigûharênê ku wê bi awayekê li wê were lê hizirkirin wê bi wê re wê, di awayekê de wê were dîtin.

Dema ku em li nava avêsta dinerê wê çendî ku wê li ser 'ahriman' û 'ahûra mazda' re wê di awayekê de wê bahsa têngînek weke ya yazdanî wê were kirin jî wê di awayekê de wê zor bê ku mirov ji wê xwe bigihênê têngînek weke ya di olên monist de ku wê bê gotin 'xwûdê gerdûn afirandîya.' ji gotinên wî yên weke 'rêya roj û stêrkan kê xêzkir' û 'cihê li xwerê awrên li xwe ku ew nakevin ên ew dalaqandin a' ku mirov fahmdikê wê xwediyê renekê fahmkirinê a gerdûnî a ji xwe re jî bê, her çendî wê rewş û bûyerên nava wê ku wê weke bèn kifşkirin û gûharîn bi bûyîna bandûr û berteka nava başî û **nebaşîyê û hwd** re. Di wê temenê de wê di wê rengê de têngînek xwûdayî a di wê rengê de ku wê weke di awayekê de wê li pêş bê wê zêde di dîmenekê de wê bi wê re wê di aslê xwe de wê newê dîtin.

Weke ku em di nava têngîna mitraismê de dibînin têngîna 'aşîtîya sermed wê di avêsta de jî wê bi çerçoveya têngîna 'fraşokeret'î wê bi wê re wê were ser ziman. Li gorî wê, gerdûn afirîya û di wê de wê, başî û nebaşî jî afirîya. Di têngîna *fraşokeretîyê* de wê, têngîna 'frehiyê' wê di wê temenê de wê were ser ziman. Ji wê têngînê wê gihiştina têngîna 'firehbûnê' wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Di nava têngîna avêsta de wê, bi awayekê zelal wê têngîna 'qiyemetê' wê zêde nebê. Lê di çerçoveya têngîna hatina her serê sê-hezar salan 'saosyant'ekê bo rê nişandinî mirov bikê wê bikê. Her hatin wê weke dem nû a aramî, aşîtîyê xweşiyê ku wê bi xwe re wê werênê wê bi wê were **pênasekirin**. Lê wê weke ku wê di dîmenekê weke ya ku mirov di nava mitraismê de dibînê wê, şerê nava başî û nebaşîyê ku wê di dawiyê de wê li gorî wê aliyê baş wê li wê serwer bibê û wê aramî û aşîtî wê serwer bibê wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di felsefeya zerdeştîyê de wê di dîmenekê de wê, afirandina gerdûnê wê, di derbarê wê de wê zêde têgînek zêde bi zelalî ku wê were wê wateyê ku wê bêjê ku ew bi destê xwûdayekê hatiya afirandin wê nebê. Di awayekê de wê bi têgîna 'bi hebûna wê re' wê were hanîn li ser ziman. Ji wê gotinê mirov dikarê bi aliyê ew ji berxwe heya jî wê fahmbikê û weke ku ew bigihijê şîroveyên weke hatiya afirandin jî wê werênê ser ziman. Lê wê mirov dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, mijare bûyina gerdûnê ku wê bi têgîna nava ahriman û ahûra mazda re wê werênê ser ziman wê di rengekê de wê, ew di wê de hena û di awayekê de wê, gûharînên di nava wê de wê bi şerê nava ahriman û ahûra mazda re wê bibê. Di wê temenê de wê, têgînek gûharînê a ku mirov ji avêsta fahmdikê wê bi wê re wê di nava başî û nebaşîyê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê hebê.

Di mijarên din ên ên ku wê di wê de wê werê ser ziman de wê di wê temenê de wê, têgînek gerdûnê a bi fahmkirinê re wê biafirênê. Di mijar gerdûnê de wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê, weke aliyê wê ye din ê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê dema ku em li çavkaniyên avêstan dinerin wê dibînin ku wê di wê temenê de wê, li ser temenê mîtraismê û heta demên urukê weke ku wê di destana gilgamêş de bi têgîna nemiriyê re wê were ser ziman wê, were hanîn li ser ziman Minaq wê dema ku wê bahsa ku wê ahûra mazda bi 'haoma' wê nemiriyê wê werênê wê, 'haoma' wê weke şîneyekê ku ew heya wê dikarê kifşbikê û wê werênê ser ziman.

Lê di awayekê de wê, dema ku wê têgîna zerdeşt a ji avêsta a di derbarê mirin û nemiriyê de wê li wê dinerê wê di wê temenê de wê, di wê çerçoveya têgîn û felsefeya 'fraşokeretî' de wê, were dîtîn ku wê di rengekê de wê were ser ziman.

Di wê temenê de wê, dema ku wê bahsa jinûvebûyinê wê were kirin wê bi kirinên baş re wê gîyan wê jîyane xwe wê li gorî wê bide domandin. Di wê temenê de wê, li gorî mantiqê avêsta wê dema ku mirov tiştê bikê wê ew wê newê jêçûn. Ew wê li wer navê me wê hebê û wê bibê. Wê di dema ku wê gîyane mirov wê di darizandinekê de wê derbas bibê wê ew kirin wê weke 'bilêv bibin' û wê xwe bidina dîyarkirin re wê werênê ser ziman.

Li ser wê temenê wê dema ku wê bahsa jinûvebûyinê wê, di wê temenê de wê, hemû tişt wê bi başîyê wê bibê wê werênê ser ziman. Aliyekê din ê ku em dikarin di dewama wê de wê, werênê ser ziman wê weke ku wê

bi tēgîna 'dharmanyān' re ku wê di nava budismê de wê weke temenê hemû tiştê di xwezayê de ku wê ji wê biafirê wê, di nava zerdeştîyê de wê bi tēgîna avêsta re wê, tēgîna 'tovê zoroaster' wê weke tēgînek beremberê ku wê xwe bide dîyarkirin wê dikarê wê, bi wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Gotinên weke piştî ku wê dûnya jinûve wê ava bibê wê bi tovê zoroaster wê jinûve bibê wê bi tēgînek destpêkî wê bi wê re wê were hanîn li ser ziman. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê di dewama wê de wê tēgîna 'tovê' wê weke tēgînek ku wê temenê bûyinê, destpêka bûyinê û hwd wê bi wê re wê di rengekê de wê were dîtin ku wê, bê hanîn li ser ziman.

Lê di felsefeya zerdeşt de wê bahsa 'bûyina mirovan a nemir' wê di wê temenê de wê bi tēgîna haoma' re ku wê ahura mazda wê pêşbixê wê bi wê re wê, were ser ziman. Di felsefeya zerdeştîyê de wê, wê weke ku em di nava felsefeya mitraismê de wê, dibînin wê tēgînek bi rengê 'gihîştina li sermedîyê' wê di wê temenê de wê were ser ziman wê hebê. Mitra wê, di awayekê de wê weke ku wê bi felsefeya wî ya olî re wê were ser ziman wê bi gotinên wek e'şerê nava başî û nebaşîyê re ku wê aliyê baş wê bi serkeve êdî wê demek sermed wê bo mirov û jîyane mirov wê piştî wê bi aramî û aştîyê re wê, di wê temenê de wê destpêbikê. Wê ev dem wê, weke demek ku wê, di wê de wê, bi tememî wê nebaşî wê ji wê were paqijkirin wê bi wê re wê were hanîn li ser ziman.

Di wê temenê de wê, di nava mitraismê de wê felsefeya hebûnê wê di şewayekê de wê bi wê re wê were ser ziman. Mîtra felsefeya wî gelek hûrgilên wê ku ew hê bo baş fahmkirinê pêwîstin werina rohnîkîrîn jî bin lê biqasî yên ku em dizanin jî wê di wê temenê xwe de wê xwediyê pergala û sazûmanek fahmkirinê a bi jîyane mirov re bê. Wê, di rengekê de wê, bawermendên mîtrayî wê dema ku wê bahsa mîtra wê bikin wê ew wê, weke 'bi zanebûna xwe re derketiya dervî demê' wê ew wî werênina ser ziman. Wê di wê rengê de wê, heta ku wê weke ku wê di nava êzdayiyên kurd de wê heta roja me wê danûstandinên ku wê bi xiyalî wê di nava mitra û îsa bixwe de jî ku wê bidina afirandin wê hinekî wê di wê temenê de wê, weke encama wê rengê hizirkirina wan a ku ew bi wê dihizirin bê. Di vegotinekê de wê weke ku wê 'îsa di rêyekê de diçê û rastî serê mirovekê ji kevir weke peykel ku ew hatiya çêkirin li ardê dihê û ew bi wî re bidest axiftinê dikê. Wê ew danûstandina nava îsa û wê serê hêkel de wê weke danûstandina nava mîtra û îsa de wê were pênamekirin û wê were hanîn li ser ziman. Di wê danûstandinê de wê gelek mijarên hebûnê, xwûdayî û hwd wê, di temenekê ontolojîkî de wê,

werina hildan li dest. Ku em wê danûstandinê weke referans û çavkanî hildin li dest em, dikarin bi wê bahsa felsefeya hebûnê a li ser temenekê başiyê ku wê çawa wê mitra wê ji îsa wê werênê ser ziman wê bi hûrgilên wê re wê, weêrnê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê felsefeya hebûnê a mitra wê, di wê de wê mirov wê, pêşî wê bi laşê xwe wê bimirê û wê piştê wê, bigihijê jîyanek sermed bi gîyane xwe. Wê di wê temenê de wê ev têgîn wê, di awayekê de wê, di temenê têgîna aşîtiya sermed a avêsta ku wê zerdeşt wê di wê de wê werênê ser ziman de jî bê. Li gorî avêsta wê her serê sê hezar salan wê çarekê wê were û wê di wê demê de wê rê şanî wê li mirov wê bidê. Wê di wê temenê de wê di care dawî a sêyem de wê, piştî şerê nava başî û nebaşiyê re wê, wê mirovatiyê wê biafirênê û wê bigihênê aşîtiya sermed. Dema ku wê di nava zerdeştîyê de wê bahsa aliyê baş û nebaş wê were kirin wê di temenekê ku wê 'jîyane wê di ahengek di nava wan de ku ew heya û dijî de hebê' wê werê hanîn li ser ziman. Ber vê yekê wê ji aliyê başiyê ve jî wê hesan bê ku ew di cih de bandûrê lêbikê ku ew bi aliyê baş ve herê. Û vajî wê ji aliyê nebaş ve jî wê rewş wê bi wê rengê di rewşek pîrr xesas û zîz de bê.

Aheng û ankû dengeya nava başî û nebaşiyê wê di wê temenê de wê çawa wê bandûrê li jîyanê bikê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Gotinên weke 'ji yazdanên xwe yên baş û nebaşî re jî wê weke hev wê berg û rituelan wê bikin' wê hinekî jî wê weke bo parastina wê dengê û ankû ahengê a ku wê temenê jîyanê biafirênê bê.

Li ser wê temenê ku wê weke ku wê zerdeştî wê werênê ser ziman û weke ku em ji *avêsta* wê fahmdikin wê di rengekê de wê, başî jî û nebaşî jî wê di temenekê vejenî de wê li wê were lê hizirkirin û wê di wê temenê de wê, bê hanîn li ser ziman. Gotinên weke bandûra vejene baş li jîyane mirov û ankû bandûra vejene nebaş li jîyane mirov wê di wê temenê de wê temenê wan ê fahmkirinê ku mirov dikarê werênê ser ziman wê hebê.

Ev têgîna vejenî wê di nava felsefeyên asyayi de wê, di wê temenê de wê li ser temenê xwe baş û ankû nebaş hîskirinê re jî wê, di awayekê de wê were dîtin. Wê di wê temenê de wê, 'tiştên ku wê vejene baş li mirov serwer bikê' û 'tiştên ku wê vejene nebaş ji mirov dûrbikê' bikê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê. Di wê temenê de wê, têgînên vejenî wê, di wê temenê de wê, bê gihandin li felsefeyekê û wê bi têgînên weke yên meditasyonê, yoga û hwd re wê, di rengekê de wê, heta roja me di rengekê de wê, di wê temenê de wê werina bikarhanîn bin. Di zerdeştîyê

de wê, xwe zêdeyî li ponijînê û ankû wê weke li çîlekeêşîyê danînê wê, hinekî jî wê, di temenê de wê bi wê re wê, gihiştina zanînê û başîyê û bi wê vejene başîyê li xwe serweriyê hwd ve wê girêdayî bê. Hinekî jî wê çîlekeêşîya zerdeştîyê wê di serî de wê, di rengê de wê, li ser temenê ponijînê, kûrbûn û bi wê re gihiştina zanînê û fahmkirinek baş di derbarê hebûnê, jîyanê, rastiyê û hwd de bê. Wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di serî de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Zerdeştî wê di awayekê de wê felsefeya zanînê û di wê temenê de wê bi wê kûrbûnê û zêdetirî bi wê kûrbûnê gihiştina fahmkirinên di derbarê jîyanê û hebûnê de wê, bi wê re wê, pêşkeve û derkeve li pêş.

Di felsefeya avêsta de wê, ew wê were dîtin ku wê di dewama wê têngîna çîlekeêşîyê de wê werênê ser ziman wê, li dîyarên nayênê dîtin rêwîtiya gîyanî ku wê were kirin wê bi wê re wê, hinekî wê ew jî wê weke aliyekê din ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê.

Di demên destpêkê ên zerdeştîyê de wê, vexwartina şarabê, xwarina haoma û hwd wê, hebê. Lê ew dema ku ew jixweçûnê û jihişçûnê bi wê re dibînê wê di awayekê de wê, êdî wê, redbikê. Ew di awayekê de wê, hertimî di hiş de bûnê wê biparêzê û wê di wê rengê de de wê werênê ser ziman.

Zerdeştî wê dema ku wê bergbikin wê bi şîroveya gathayan û ku wê bi tevgerên weke bi destê xwe dikin weke bi armanca berdana xirabîyê û ankû berdana nebaşîyê ji cem xwe wê, bi wê re wê were kirin. Ev bergkirinên zerdeştî wê bi navê 'mantras' wê, werina kirin.

Di awayekê de wê, di mantiqê mantrayîya zerdeştî de wê, di serî de wê, levkirinek bi dengî, ahengî a weke bi çêkirina nava gîyan û laş de ku wê were kirin wê li ser temenê fahmkirina avêstayî wê were çêkirin bi wê bibê. Di wê rengê de wê bi wê re wê, di rengê de wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê felsefeya zerdeştîyê a xwezayîyê ku mirov wê di dewama wê de wê bi gotinekê jî wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê, dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, rêzdayina li xwezayê û wê bi hebûnê fahmkirin û pêvajoyên wê yên bûyin şopandin û fahmkirinê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê biafirênê. Di nava xwezayê de wê li gorî wê her zindi wê xwediyê mafê xwe yê jîyanî bê ku mirov wê herê bikê bê. Rêzdayina li xwezayê wê şartê pêşî ê zerdeştîyê bê. Wê dema ku mirov wê bahsa xwezayê wê bikê wê di çerçoveya têngîna dualismê de ku mirov wê werênê ser ziman wê bi wê were

bawerkirin ku wê bûjena baş jî wê hebê û bûjena nebaş jî wê hebê. li ser wê temenê ew wê werênê ser ziman. Weke ku me hinekî li jor hanî ser ziman ku wê taqabûlî têngîna vejena baş û vejene nebaş wê bikê wê di wê temenê de wê têngînek bûjenî a bi bandûrî jî wê li wê were lê hizirkirin.

Li gorî zerdeştîyê gihiştina ya baş wê, di awayekê de wê weke bi aligirkirina ahûra mazda re wê bi derfet bê. Wê di wê temenê de wê, aliyê baş wê çendî ku mirov başî kirin wê bi wê re wê zêdetir bibê û wê serwer bibê. Di wê temenê de wê çerçoveyek jîyanî wê bi jîyane mirov re wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di zerdeştîyê de wê ponijîn û hwd wê tenê wê bo di xwe de kûrbûnê û mazinkirina fahmkirinê bê. Weki din wê weke ku em di 'Vendîdâd'ê de dibînin wê bi rengê weke 'birehe ardê a li wê jîyan heya de wê, cihên herî pîroz wê, deverên ku wê li wan berg dihê kirin. Weke parastgeh deverên bi malî, û di wan de zewicin û bûna xwedî zaro û mazinkirina wan, li wan meyizendin, û bi wê re deverên weke li wan genim û fêkî dihê çandin bin' re wê werênê ser ziman. Yanî di wê temenê de wê jîyane bi civatî ku wê çawa wê mirov wê bi wê bijî û pêşbixê û biafirênê wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di çerçoveya têngînek felsefeyî de wê felsefeya zerdeşt wê di wê temenê de wê, têngîhîştinek kûr bi fahmkirina xwezayê re wê bide me. Di awayekê de wê, di nava felsefeya wî de wê, elementên weke çavkaniya jîyanê dihên dîtin weke agir, av, ax û hewa wê, di wê temenê de wê, berî demên wî di demên hûrî û mîtannîyan de jî mirov dibînin ku wê çavkaniyên wê hebin. Di dema hûrîyan de 'destana kumarwê' weke destanak ku wê ji avê zindiyar wê biafirênê wê weke çavkaniya wê jî bê. Wekî din wê di nava êzdayiyan de wê, agir wê, bi awayekê wê weke çavkaniya jîyanê wê were dîtin. Ev wê weke bawerîyek wan a bi hezaran salan bê. Têngîna agir wê, di temenekê felsefeyî de jî wê di demên piştre wê bê gihandin li şîroveyan. Minaq haraklit wê pîrr piştre ku ew felsefeya xwe dihênê ser ziman wê agir wê weke çavkaniya pêşî a jîyanê bi rêgezî wê bixwezê ku wê pênasebikê û wê werênê ser ziman.

Zerdeşt wê di temenekê zêhnî de wê hebûnê wê ji aliyê xwe ve wê ji aliyekê din ve jî wê hilde li dest û wê felsefeya jîyanê a pêwîstîniyan wê bi wê re wê di awayekê de wê bixwezê ku ew di dewama wê de wê pêşbixê. Minaq wê, mirov çawa heya, çawa dikarê bijî, pêwîstîyên mirov ên jîyanî çawa na û çawa mirov dikarê fahmbikê, hebûna xwediyê û jîyankirin, dilxweşî, dilşahî û hwd wê weke aliyna ku wê bi wê temenê wê li wan wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê, dema ku wê bihizirê wê ji aliyê fizîkî û weke di rengekê rewşek gîyanî a derûnî ve jî wê bihizirê.

Minaq wê, pêdîvîyên jîyankirina bi fîzîkî û yên pêdîvîyên weke yên jîyankirina gîyanî bi başî û hwd wê li wê bihizirê. Ber vê yekê wê bi xwezayî wê mijarên weke dilxweşî û dilnexweşîyê, rehetî û ne rehetîyê, aramî û nearamiyê, û hwd wê weke aliyana ku wê di wê temenê de wê bi wan wê li wê bihizirê bê.

Di wê çerçoveyê de wê, çawa wê dilxweşîya bi gîyanî wê bi mirov re wê rehetîyê û başîyê bide çêkirin wê ew wê li ser temenekê zindibûna mirov re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Wekî din wê weke ku em ji nava 'Vendîdâd'ê fahmdikin wê şewayê axiftinê û hwd wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê li wê bihizirê. Gotinên baş ku wê çawa wê başîyê bi xwe re wê werênin û wê hêstek baş bidina çêkirin wê li wê bihizirê. Wekî din wê vajî wê çawa wê, di rengekê de wê, hêstek nebaş wê bide çêkirin wê bixwezê wê werênê ser ziman û bide dîyarkiriin. Biqasî ku wê şîrovekirina weke bi xûy, keseyet û kirinê re wê li wê bihizirê wê, di wê temenê de wê bi aqil, rast fahmkirin û dîrûstbûnîya mirov re jî wê di wê temenê de wê li wê bihizirê.

Ji nava têngînên *avêsta* wê dema ku mirov wê di wê temenê de wê li wê dihizirê wê, were dîtin ku wê li ser temenekê hişmendî û hêstî û hîskirinên bi derûnî ku mirov wê çawa wê xwe baş hîsbîkê û hwd re jî wê li wê bihizirê. Wê di wê temenê de wê, ew wê, di wê rengê de wê, aqilê baş, nerîna baş û xûya baş wê weke ya başîya jîyanê wê bibînê û wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Wê di dewama wê de wê li wê bihizirê ku mirov çawa wê, di ahenge hevgerî a nava gîyan û bedenê de wê baş bijî wê, li wê bihizirê. Lê zerdeşt hinekî dixwezê ku ew dema ku wê ahenge nava beden û gîyanê fahmbîkê wê bedenê ji aliyê wê ve wê bi serê xwe ê pêwîstîyên wê û gîyanê wê bi çerçoveyek derûnî û pêwîstîyên û hwd re wê, cûda û cûda wê hilde li dest û wê didewama wê de wê, bixwezê ku ew pêşî wan fahmbîkê. Piştî jî wê di dewama wê de wê li ser wê re wê, di rengekê de wê bixwezê ku ew werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê felsefeya zêhnî a bi tîkiliya nava beden û gîyanê û ankû fîzîkî û zêhnê wê di rengekê de wê di wê de wê kûrbîbê wê. Wê li wê bihizirê. Di wê rengê de wê mirov wê weke hebûnek komplika wê di awayekê de wê pênasebîkê û wê çawa wê ji gelek aliyên ve wê pêwîstîya nêzbûn û fahmkirinê wê bi wê re wê bibê wê di wê çerçoveyê de wê nêzî wê bibê. Ber vê yekê wê di wê rewşê de ew cûda û cûda wê çawa wê pêwîstîyên beden û gîyanî wê kifşbîkê wê ji aliyê din ve jî wê tîkiliya wan bi hev re wê, çawa wê hebê û wê bandûra wan wê çawa wê li hev wê hebê wê, li wê bihizirê. Di wê rengê de wê, di laş de gîyan wê jîyanê

wê biafirênê û wê gîyan û jîyan wê, di wê temenê de wê di temenê laşê de wê, bina xwediyê çerçoveyek jîyanî. Ber vê yekê wê ji wê aliyê ve wê nêz bibê û wê mijare dilxweşiyê û dilşabûnê wê hilde li dest. Wê di wê temenê de wê, ev wê, di nava jîyanê de wê, rewşên weke yên xweş ku ew pênamebikê wê di çerçoveya wan de wê bi jîyanê re wê li wê bihizirê. Yên 'xweş' û 'nexweş' wê dema ku wê di wê temenê de wê ji hev cihê bikê wê, di awayekê din de jî wê, aliyê mirovî ê derûnî bi rewşên ku mirov xwe digirin û dihêlin û yên vajî wê nexweş digirin û dihêlin wê ew çî bin û çawa wê biafirin wê li wan wê bihizirê. Di wê rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Ev aliyê felsefeyî ê zerdeştîyê wê dema ku mirov di wê de kûr dibê wê weke aliyekê bi têngîna xweşiyê wê, ne dûrî renekê felsefeyî ê hedonist wê encamê ji gelek aliyên ve wê bi wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, rengê di xwe de ponijînê û ankû weke reşwên bi navê 'çêlekeşiyê' ku wê werina li wan hizirkirin di nava zerdeştîyê de wê weke gihiştina wê xweşî, aramî û dilşahiya rûhanî li ser temenekê zanînê re wê, li wê bihizirê. Di wê çerçoveyê de ku mirov li navaroka hizrên zerdeşt dinerê wê dibînê ku ew wê, di temenê wê xweşî û nexweşiyê de wê, di renekê de wê, hiş wê weke fektorek aqilî ya ku mirov li wê bihizirê wê bibînê û wê werênê ser ziman. Li gorî wê, di xwe de tiştên ku mirov hîsdikê bi hêstî wê di renekê de wê weke hinek di xwe de bi hîsmendî xiyalkirinê û hwd ên weke bi tefkirkirinê bin.

Li ser wê temenê wê dema ku wê bahsa ponijînê wê were kirin wê zêdeyî wê giringiyê bidina fêrbûnê, rast fahmkirinê, têngihiştin û perwerdeyê. Di wê çerçoveyê de wê zanîn wê weke derîyekê fahmkirinê ê rûhanî wê weke ku wê bi têngîna 'vohumanah' re wê were dîtîn wê bê hanîn li ser ziman. Li ser wê temenê gihiştina li zanînê wê di temenekê bi fahmkirinê de wê weke aliyekê kûrbûnê a di fahmkirina jîyanê de jî bê. Wê weke ku wê were ser ziman wê armanca vohu manah wê fêrbûna jîyanê bi aqil û dîtina wê ya bi hiş û têngihiştina wê ya bi zanînê û fahmkirinê bê. Di wê temenê de wê vohu manah wê weke têngîna zanînê û destpêka wê ku wê ji aliyê ahûra mazda ve wê were daxistin li nava mirovan jî wê li wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, vohu manah wê weke zanîna gerdûnê a demên bûhûrî û ya demên werê jî wê di wê temenê de wê were dîtîn û wê li wê were lê hizirkirin. Li ser wê temenê wê zanîn wê weke aliyekê wê yê giring wê bi wê re wê derkeve li pêş. Wê weke ku wê bi têngîna vohu manah re wê were ser ziman wê ji gerdûnê, pêşarojê û rûdanên ku wê bibin wê agahi wê bê girtin. Wê di wê

temenê de wê li ser temenekê fahmkirinê wê bahsa wê were kirin û wê bê hanîn li ser ziman. Zerdeşt felsefeya wî, di rengekê de wê, weke felsefeyek xwezayî ku wê, di nava şartûmercên xwezayî de jî wê were fahmkirin bê. Di wê temenê de wê, di dêmenê pêşî de wê di wê rengê de wê dikarê wê fahmbikê û werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê di çerçoveya felsefeya zerdeşt de wê ghiştina dîmenekê ahengê di carekê de wê pirr zêde wê zor bê. Ber ku wê di felsefeya wî de wê, di awayekê pirr dîmenî de wê li ser temenekê aqilî re wê, pêşî wê fahmbikê. Di demên hemdem de wê kesên ku wê li gorî têngînek 'yekxwûdayî' wî şîrove dikin wê li gorî xwe wê di wê temenê de wê hin şîroveyna wê pêşbixin û wê bigihijina encamna. Lê wekî din jî wê mirov dikarê wê weke felsefeyekê wê werênê ser ziman.

Aliyê wî yê felsefeyî wê di çerçoveya fahmkirin û ghiştina fahmkirina di derbarê jîyanê de wê li pêştir bê. Ber vê yekê wê aliyekê zerdeşt ku ew tenê di kirinê de ew dihênê li holê û dide dîyarkiriin wê li ser temenê fêrbûn û perwerdebûnê a di nava xwezayê de bê. Wê di wê temenê de wê, ghiştina zanîn û fahm û hişê xwezayî wê bi wê re wê, di rengekê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê were dîtin û wê bê hanîn li ser ziman.

Felsefeya zerdeşt ji aliyê têngîna zerdeştîya felsefeyî ve ku mirov wê hilde li dest wê, di serî de wê, li ser temen û çerçoveyek aqil meşandinê û tiştê weke wê fahmkirinê wê, di wê temenê de wê, karibê wê fahmbikê. Di nava hev de wê têngînen dualiteyî wê di felsefeya wî de wê xwe bide dîyarkirin. Wê dema ku em têngîna vohu manah li ser temenekê dûaliteyî a aqilê baş wê fahmdikin wê li rewşa fizîk û biriqîna wê, fizîk û derkkirina wê, hebûn û fahmkirina wê hwd re wê, were dîtin û fahmkirin. Wê pêşî bi zanînê wê di temenekê objektîv de wê were fahmkirin û piştre wê li ser wê re wê di temenê de wê aliyên wê yên çawabûnê bi darazî wê kariibin werina fahmkirin û ser ziman. Beremberê wê aliyê wê yê din ê weke aliyê aqilê nebaş 'aka manah' jî wê di wê temenê de wê dikarê wê hilde li dest bi dûaliteyekê û wê fahmbikê. Wê ev rewşa pirr dîmenî wê di rewşa fahmkirina aqilê zerdeştîyê û felsefeya wê de wê, mirov ji gelek aliyên ve bi danîba têngîliyên bi hiş re wê bixwezê ku temenekê me yê fahmkirinê wê bi wê werênê ser ziman. Li gorî şîroveyên ku wê li ser têngînen yekxwûdayî re wê bi têngîhiştina vohu manah wê were kirin wê weke 'farişteyek' ku ew wahiyê dihênê wê were pênasekirin. Lê ev şîrove wê bi tememî wê nikaribê rastîya wê ya ku wê, di avêsta de wê zerdeşt wê bi rengê ku ew dihênê ser ziman wê bi tememî vebêjê û wê werênê ser ziman. Zerdeşt di temenekê întîbayî de wê çendî ku wê bi

têgînek ontolojikî û hebûnê wê li wê bihizirê wê bi wê re wê bi çerçoveyek epistemolojikî wê bixwezê ku ew bigijjê fahmkirinê û encamê bi hişmendî. Di wê temenê de wê şîroveyên wî yên wê re wê weke renekê aqil ku ew bi wê pênasdikê wê di wê temenê de wê çawa wê di wê de wê bi aqil, hiş û tefkirkirinên bi hizirî wê di wê de wê kûr bibê û wê li ser wê re wê bigihjê asoyek gerdûnî di fahmkirinê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Wê dema ku wê wê vohu manah wê tenê wê weke 'farişteyekê' wê were şîrovekirin wê felsefeya zerdeşt wê weke ji felsefetiya wê were dûrkirin û tenê weke zerdeştîya olî wê bi serê xwe û bi tenê wê di renekê de wê dûrî felsefeyê wê fahmbikê wê di dîmenekê de wê têgihîştinê wê weke ku wê bi xwe re wê biafirênê. Ev jî wê weke bi zanebûnê bê û ne bi zanebûnê bê wê, weke ji holê rakirina hizirkiriina felsefeyîya zerdeştî wê di dîmenekê de wê weke ku wê bi xwe re wê werênê.

Bo ku mirov nekeve van rengên netêr fahmkirinê de wê di serî de wê, bi aliyê wê yê felsefeyî ew çawa wê şîrove dikê wê dervê li pêş û wê bi wê pêşî wê hilde li dest û wê fahmbikê. Ev wê, weke aliyekê ku mirov wê di wê temenê de wê bi wê re wê, bi wê felsefeya zerdeşt re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê di nava têgîna zerdeştîyê de wê weke ku em ji navaroka avêsta fahmdikin wê têgîna vohu manah wê pêwîst bê ku ew di temenekê epistemolojikî de li ser awayê wê yê zanînî re ku mirov di wê de kûr bibê wê pêwîst bê. Di wê temenê de wê, weke têgînek û rêgezê hizirkirinê ku wê hertiştê wê di temenê bi hişkirinê û bi wê re fahmkirinê û bi hûrgilkirin û fahmkirinê de ku wê li wê bihizirê bê. Di dewama wê de wê her çerçoveyên îdeayî, elementî û hwd ku ew bi wê dihilde li dest wê, bi temenekê dûaliteyî ku weke ku wê bînenê ser ziman wê li ser têgîna bandûr û bertekê û piştî wê bertek û helwestê re wê, di awayekê de wê, werênê ser ziman. Yanî bi gotinek din wê, bi zerdeştîya felsefî wê têgîna vohu manah wê ji rengê têgîna zerdeştîya olî di wê temenê de wê, di renekê de wê renekê fahmkirinê ê cihê wê bi xwe re wê bide me.

Çavkanî:

- * Hoffmann, Karl (1989), "Avestan language", Encyclopedia Iranica, vol. 3, London: Routledge & Kegan Paul
- *Constance E. Plumptre (2011). General Sketch of the History of Pantheism.
- *Boyce, Mary (1975), The History of Zoroastrianism, vol. 1, Leiden: Brill
- *Boyce, Mary (1982), The History of Zoroastrianism, vol. 2, Leiden: Brill
- *Boyce, Mary (1991), The History of Zoroastrianism, vol. 3, Leiden: Brill
- *Boyce, Mary (2007), Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices, London: Routledge
- *Zaehner, Robert Charles (1961), The Dawn and Twilight of Zoroastrianism, London: Phoenix Press
- *Melton, J. Gordon, ed. (2011), Religious Celebrations: An Encyclopedia of Holidays, Festivals, Solemn Observances, and Spiritual Commemorations
- *Gombrich, Richard (2012), Buddhist Precept & Practice, Routledge
- *Markham, Ian S.; Lohr, Christy (2009), A World Religions Reader, John Wiley & Sons
- *Sunavala, A.J. (1934), Adarsha Sadhu: An Ideal Monk, Cambridge University Press
- *McFaul, Thomas R. (2006), The Future of Peace and Justice in the Global Village: The Role of the World Religions in the Twenty-first Century, Greenwood Publishing
- *Long, Jeffery D. (2009), Jainism: An Introduction, I.B. Tauris

- *Dundas, Paul (2003a), "Jainism and Buddhism", in Buswell, Robert E. (ed.), *Encyclopedia of Buddhism*, New York: Macmillan Reference Lib.
- *Dundas, Paul (2006), Olivelle, Patrick (ed.), *Between the Empires : Society in India 300 BCE to 400 CE*, Oxford University Press,
- *Solomon, Robert C.; Higgins, Kathleen M. (1998), *A Passion for Wisdom: A Very Brief History of Philosophy*, Oxford University Press,
- *Dundas, Paul (2002) [1992], *The Jains* (Second ed.), London and New York: Routledge,
- *Cort, John E. (2010), *Framing the Jina: Narratives of Icons and Idols in Jain History*, Oxford University Press,
- *Juergensmeyer, Mark (2011), *The Oxford Handbook of Global Religions*, Oxford University Press,
- *Chatterjee, Asim Kumar (2000), *A Comprehensive History of Jainism: From the Earliest Beginnings to AD 1000*, Munshiram Manoharlal,
- *Charitrapragya, Samani (2004), Sethia, Tara (ed.), *Ahimsā, Anekānta, and Jainism*, Motilal Banarsidass,
- *Jaini, Padmanabh S. (1991), *Gender and Salvation: Jaina Debates on the Spiritual Liberation of Women*, University of California Press
- *Randall Collins (2009). *The Sociology of Philosophies*. Harvard University Press
- *Roy W. Perrett (2001). *Indian Philosophy: Metaphysics*. Routledge
- *Jayatilleke, K.N. (1963). *Early Buddhist Theory of Knowledge* (PDF) (1st ed.). London: George Allen & Unwin Ltd
- *Oliver Leaman (2006), *Nyaya*, in *Encyclopaedia of Asian Philosophy*, Routledge,
- *Osborne, E (2005), *Accessing R.E. Founders & Leaders, Buddhism, Hinduism and Sikhism Teacher's Book* *Mainstream*, Folens Limited

Abdusamet Yigit, kurdistan, Cizirabota, 2012
Wê bidomê ..